

Miestelietiškumo kodas: nuo pirmųjų miestelių iki nūdienos vietos bendruomenių. Savivokos ir tapatybės klausimai¹

dr. Salvijus Kulevičius

Vilniaus universiteto Istorijos fakultetas

El. paštas salvijas.kulevicius@if.vu.lt

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-1511-7290>

Santrauka. Straipsnyje nagrinėjami miestelietiškosios savivokos egzistavimo ir turinio nūdienos Lietuvoje klausimai. Pati miestelietiškoji savivoka čia suvokiama kaip tai, kas yra būdinga išskirtinai miestelių gyventojams arba kas yra „apie miestelius“, t. y. susiję su tuo ar grindžiama tuo, kas yra būdinga išskirtinai miesteliams. Tyrimas apima tris skerspjuvius: atminties, savivokos ir tapatybės mechanizmus; miestelietiškumo ypatumų paieškas miestelių istorijoje; nūdienos miestelėnų savivokos problematiką. Vienareikšmiškai galime kalbėti apie miestelietiškumo, kuris tarpsta Lietuvos miestelėnų šeiminese atmintyse arba komunikacinėje atmintyje, egzistavimą. Tačiau jeigu kalbėtume apie labiau akcentuotus ir didesnes grupes apimančius miestelietiškumo pavidalus ar atitinkamų atminties vietų egzistavimą – jie nėra tokie akivaizdūs ar lengvai identifikuojami. Visgi vietos bendruomenių didesnis orientavimasis į miestelių gyvybingumo išlaikymą nei į praeities miestelietiškuosius ženklus liudija, kad pats miestelietiškumo reiškinys veikiausiai yra gyva tradicija, kurios gyvavimui nėra būtini atminties ar paveldo dėmenys ir veiksniai. **Reikšminiai žodžiai:** Lietuvos miesteliai; miestelietiškumas; istorija; tapatybė; atmintis.

The Code of Small-Town-Dwellers: From Early Market Towns to Modern Local Communities. Issues of Self-Awareness and Identity

Summary. This article explores the issue of the existence of self-awareness of small-town-dwellers and its content in contemporary Lithuania. Self-awareness as such of small-town residents is perceived in this article as something that is commonly observed exceptionally in residents of small towns, or what would be ‘about small towns’, i.e., this is attached to or grounded on something that is manifested exceptionally in the smaller towns. This research

- 1 Tyrimas atliktas ir straipsnis parengtas įgyvendinant Lietuvos mokslo tarybos finansuotą projektą „Lietuvos visuomenės stiprinimas pasitelkiant paveldo bendruomenes: iššūkiai ir galimybės“ (prioritetinių mokslinių tyrimų programa „Visuomenės atsparumo stiprinimas ir krizių valdymas šiuolaikinių geopolitinių įvykių kontekste“, 2023-07-04 projekto finansavimo sutartis nr. S-VIS-23-13).

involves three cross-sections: memory, self-awareness, and identity mechanisms; search for exceptionality of small towns in their history; and the problem area of self-awareness of the contemporary residents of small towns. It is beyond doubt that there exists some concept of residing in a minor town which persists in family memories or communicative memory of the residents of the small(er) Lithuanian towns. However, if we discuss more pronounced manifestations of self-awareness of small towns embracing greater groups of their population, or the existence of specific memory sites, they are not so evident or easy to identify. Nevertheless, the orientation of local communities to the preservation of the liveliness of small towns than to the marks of market towns manifested in the past suggests that the very phenomenon of self-awareness of small towns is, most probably, a live tradition, for the existence of which, constituent parts or factors of memory or heritage are not necessary.

Keywords: small Lithuanian towns; self-awareness of small-town residents; history; identity; memory.

Įvadas

Straipsnis skirtas miestelietiškosios savivokos ir tapatybės paieškomis. Šiuo atveju kalbama ne tiesiog apie miesteliuose gyvenančiųjų savivoką vietos atžvilgiu, bet ypatingesnę vietos tapatybės formą, grįstą įsisąmoninimu ir deklaravimu, kad gyvenama būtent miestelyje ir esama būtent miestelėnu. Atitinkamai savivokai turėtų būti svarbus istoriškumo dėmuo, pasireiškiantis kaip atmintis. Istorinio Merkinės miesto, pagal administracinį traktavimą šiandien „nužeminto“ iki miestelio, entuziastai puoselėja istorinių miesto ir miestietiško ženklo, pavyzdžiui, rotušės, atkūrimo projektus. Šiaulių miestiečiai įkvėpti ar remdamiesi istorine laisvojo miesto idėja dar ne taip seniai būrėsi į asociaciją „Laisvieji piliečiai“. Daugų miestiečiai įvažiavimą į miestą pažymėjo istorinės miesto heraldikos elementu – šarvuoto kario ar kunigaikščio Daugio skulptūra. Bet visa tai miestai ir miestiečiai. O kaip su miesteliais ir jų gyventojų miestelietišku? Tenka pripažinti, kad imamasi tirti reiškinį, kuris neaišku, ar iš viso egzistuoja. Tad šis straipsnis priklauso ne tik realybės, bet ir galimybių tyrimų sričiai. Jis grindžiamas ir lūkesčiais. Norima ne tik atskleisti, kas ir kaip yra, bet ir tam tikra prasme įkvėpti ar parodyti, iš kur būtų galima semtis to įkvėpimo. O potencialumas čia nemenkas, žinant, kad Lietuvoje esama 254 gyvenviečių, šiandien įvardijamų miesteliais.

Tyrimo aktualumas gimsta iš nūdienos vietos bendruomenių realių, traktuojant, kad tapatybė yra būtent tas darinys ar veiksnys, kuris buria, padėdamas telktis bendruomeniškumui, stiprina savivertę, teikia kryptį šiandienos ir ateities projektams bei veikloms, padeda lengviau susivokti, kas mes esame ne tik kaip tam tikros šalies, bet ir konkrečios vietovės gyventojai. Tad gal galima burtis ir apie miestelį ar būti jo įkvėptam?

Tokios tapatybės ar bent jau suvokimo, kad miestelis yra kažkas savito ir turinčio jam būdingų dalykų, buvimas galbūt padėtų atkreipti dėmesį ir į miestelių paveldą, tokį kaip urbanistinės struktūros (turgaus aikštė, gatvių tinklas, užstatymas ir pan.), specifinės paskirties ar išvaizdos pastatai (buvusio valsčiaus pastatas, gyvenamieji namai su prekybos ir gamybos patalpomis ir kt.²). Kai trūksta suvokimo, kad šis paveldas yra platesnio reikškinio – miestelio, jo istorijos ir kultūros – dalis, vietos gyventojams lieka nesuprantama ir neaišku, kodėl ir kieno naudai jiems yra nustatyti ribojimai ir draudimai statyti ar kasti arba kokia prasmė atskirus pastatus skelbti saugomais, kai dėl taikomų apribojimų jie apleidžiami ir pasmerkami nykti. Tokios miestelietiškos perspektyvos ir prieigos stokoja ne tik turintieji gyventi su tuo paveldu, bet gal ir tie, kurie tuos daiktus padaro paveldu, kurie pasakę A, kad saugoma, nėra linkę tarti B – gyvenantiesiems su paveldu jų pačių kalba paaiškinti, kodėl saugoma. Supratus vertę ir reikšmę ir kad tai yra ne tik ekspertų ar specialistų, bet ir jų pačių paveldas, galbūt būtų galima kalbėti apie aktyvesnį paveldo puoselėjimą „iš apačios“. Kita vertus, miestelietiškas yra aktualus ir prasmingas, kai jis nėra vien tik istorija ar paveldas, bet tampa gyva nūdienos bendruomenių atmintimi, veikiančia čia ir dabar.

Tyrimas apima tris paskiras, tačiau straipsnyje tarpusavyje susiejamas temas. Pirmoji tema – atminties, savivokos ir tapatybės mechanizmai – su potekste, kodėl čia apskritai pradedame kalbėti apie miestelietišumą ir kam tai turėtų būti aktualu. Antroji – miestelietiškumo ypatumų paieškos miestelių istorijoje, keliant klausimą, kiek miestelių praeitis gali būti paranki dabartinei miestelietiškajai savivokai? Jis dar gali būti tikslinamas kitu klausimu – ar praeityje miesteliai, jų gyvenimas ir gyventojai buvo kažkas išskirtinio ir savito, kad šiandien buvusių ar esamų miestelių gyventojai galėtų užtikrintai sakyti esą miestelėnai, o ne jaustis „viso labo“ kokio mažesnio miesto ar didesnio kaimo gyventojais? Šios dvi tyrimo dalys arba linijos traktuojamos kaip projektai ar potencialas, per kuriuos galėtų reikštis miestelietiškas. Trečioji tema – tyrimas, kuo iš tikrųjų gyvena nūdienos miestelėnai, omenyje turint jų savivoką ir tapatybes. Taigi trys skirtingos temos su trimis skirtingomis prieigomis (tyrimų metodologijomis) ir skirtingomis šaltinių bazėmis, tačiau jas sieja savivokos ir tapatybės klausimai.

Savivoka ir tapatybės neegzistuoja pačios savaime, jos yra kažkieno – konkrečių žmonių grupių ar bendruomenių. Būtent jos ir būtų pagrindinis šio tyrimo objektas, nagrinėjant miestelyje gyvenančiųjų arba miestelėnų tapatybes, kiek jos

2 Tokių miestelių materialaus nekilnojamojo kultūros paveldo tipologinį sąvadą, pavyzdžiui, žr. V. Karvelytė-Balbierienė, 2014, p. 165–225.

yra susijusios su miestelietiško idėja. Lietuvoje vietos bendruomenių tyrimai tapatybių ir atminties aspektu yra retas dalykas, o esami tyrimai labiau orientuoti į atminties nei pačių bendruomenių tyrimų problematiką. Šiuo atveju miestelių bendruomenės, regis, dėmesio nėra susilaukusios. Tyrimas remiasi jau klasikinėmis tapusiomis ir Lietuvoje gerai žinomomis teorijomis bei prieigomis, kurios įvardijamos ir detaliau pristatomos jau pačiame tyrime.

1. Tarp nūdienos ir istorijos: akademinės ir socialios istorijos problematika

Jeigu pradėtume nuo lietuvių kalbos žodynų, tai juose aptiktume gana elementarų mums aktualios sąvokos išaiškinimą. *Bendrinės lietuvių kalbos žodyne* pateikiama tokia reikšmė: *miestelis* – tai „**nedidelis miestas ar didelė kaimo gyvenvietė**“³. Kiti žodynai dar lakoniškesni: *miestelis* – tai „**nedidelis miestas**“⁴. Įdomu, kiek šios konkrečios sąvokos žodyninis išaiškinimas remiasi gyva kalba ir „praktinėje“ kalboje vartojamomis prasmėmis (t. y. atspindi žmonių galvose esančias sampratas), o kiek jis yra dirbtinai sukonstruotas ir „kabinetinis“ (t. y. kalbos ekspertų suformuluotas, bet nebūtinai sutampantis su vartoseną gyvojoje kalboje). *Bendrinės lietuvių kalbos žodynas*, kaip teigia patys jo rengėjai, kuriamas atsižvelgiant į „nuolat kintančią kalbos padėtį, naujus žinių visuomenės bei prestižinės kalbos vartojimo poreikius, į naujausius bendrinės kalbos tyrimo, norminimo rezultatus“ ir yra „atspindintis realiai funkcionuojančią kalbos leksiką“⁵. Tad jame lyg ir turėtų būti reflektuotos realijos ir poreikiai⁶. *Dabartinės lietuvių kalbos žodyno*, kuriuo čia taip pat remiamasi, intencijos ir jo kūrimo principai nusakomi taip: viena vertus, tai yra svarbiausias

3 „Miestelis“, in: *Bendrinės lietuvių kalbos žodynas*, vyr. red. Danutė Liutkevičienė, atnaujinta 2023-12-13, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, prieiga: <https://ekalba.lt/bendrines-lietuviu-kalbos-zodynas/miestelis?paieska=miestelis&i=7f6250d5-9e5e-4744-abf5-2b4a3dcofd4a>.

4 „Miestelis“, in: *Lietuvių kalbos žodynas*, vyr. red. Gertrūda Naktinienė, 2018, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, prieiga: <http://www.lkz.lt/?zodis=miestelis&id=19052500000>; „Miestelis“, in: *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, vyr. red. Stasys Keinys, 2021, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, prieiga: <https://ekalba.lt/dabartines-lietuviu-kalbos-zodynas/miestelis?paieska=miestelis&i=5fa613ac-4c40-4f6e-9326-976cea78ed23>.

5 Danutė Liutkevičienė, „Bendros žinios apie žodyną“, in: *Bendrinės lietuvių kalbos žodynas*, vyr. red. Danutė Liutkevičienė, 2015–2025, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, prieiga: <https://ekalba.lt/bendrines-lietuviu-kalbos-zodynas/apie/BLKZ%20Bendros%20zinios%20apie%20zodyna>.

6 Ir visgi, kai kalbama apie kalbos, o ne visuomenės realijas („padėtį“) ir apie „žinių visuomenės“ bei „prestižinės kalbos“, o ne tiesiog visuomenės poreikius, lieka tas pats klausimas: kieno kalbos – ekspertų įsivaizduojamos ir „prestižinės“ ar „paprastiems“ kalbos vartotojams įprastos ir aktualios...

norminamasis ir teikiamasis leidinys, pateikiantis selektyviai atrinktą žodyno klotį, kita vertus, šia selekcija orientuotasi į „daugeliui reikalingą ir plačiau vartojamą“ žodyną; taip pat teigiama, kad čia paaiškintos „būdingos žodžių reikšmės“⁷. Jei visgi žodynuose atspindėta gyvoji sąvokos samprata, tokiu atveju turime rimtą iššūkį miestelietiškumo kaip reiškinių ar savivokos paieškoms. Savivokai svarbus pajutimas – kas aš esu. Tačiau tai remiasi ir suvokimu – kas aš nesu. Reikalingos aiškesnės tikros ar įsivaizduojamos ribos nuo kito, ypač to, kas gana panašu į mane. Pagal žodynuose pateiktas sampratas, miestas (ir miestelietiškumas) gali būti viso labo tam tikra miesto ar kaimo variacija (mažesnis miestas, didesnis kaimas), bet ne kažkas savaime savito ir vertingo. O tai dar gali vesti ir prie nevisavertiškumo – jautimosi tiesiog menkesne miesto versija arba viso labo tik didesniu iš kaimų.

Be žodyninės, miesteliai yra teritorinė administracinė kategorija, apibrėžiama jau teisės aktuose. Pagal šią traktuotę, *miesteliai* – tai „**kompaktiškai užstatytos gyvenamosios vietovės, turinčios nuo 500 iki 3 000 gyventojų, kurių daugiau kaip pusė dirbančiųjų dirba pramonėje, verslo bei gamybinės ir socialinės infrastruktūros srityse**“ bei „**tradiciniai miesteliai**“⁸. Šiuo atveju miestas laikomas atskiru gyvenamosios vietovės tipu, aiškiai skiriamu nuo kitų tipų – miestų, kaimų ir viensėdžių. Be to, įstatymu pripažįstamas ne tik formalus demografinis ar funkcinis, bet ir istoriškumo kriterijus, toks kaip *tradicinis miestas*. Šio tyrimo objektas ir prieiga yra įvairūs ir įvairūs, o šioms statistinės realijos yra mažiau aktualios, paveikios ir žeidžiančios, nei kad paties garbingiau skambančio statuso ar įvardijimo, tokio kaip *miestas*, praradimas dėl neatitikties tiems patiems formaliems kriterijams (visgi ir toks praradimas nėra tragiškas, žr. toliau). Istorinio tęstinumo galimybė kaip alternatyva formaliesiems kriterijams ar saugiklis nuo jų pokyčio yra palankesnė lokaliai savivarbos ir savivokos gyvavimui. Tad atitinkamas teisinis reglamentavimas atsitiktinai ar sąmoningai yra jautrus ir palankus pačiai savivokai.

Pradėjome nuo dabartinių žodyninių ir teisės aktuose sudėliotų miesto sampratų. Tačiau miesteliai nėra vien tik nūdienos reiškinys. Jeigu reikėtų sąlyginės ar simbolinės miestelių „pradžios“ datos Lietuvoje, tai galėtų būti 1387 m., kai valdovo Jogailos privilegijoje Skirgailai buvo paminėti Alytaus, Birštono, Nemunaičio ir Punios miesteliai (*gorodok*). Ar miestelių istorijos pradžia turėtų būti

7 Stasys Keinys, Anželika Gaidienė, „Apie žodyną“, in: *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, vyr. red. Stasys Keinys, 2021, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, prieiga: https://ekalba.lt/dabartinės-lietuvių-kalbos-zodynas/apie/DŽ_Apie_zodyna.

8 „Lietuvos Respublikos teritorijos administracinių vienetų ir jų ribų įstatymas“, in: *Lietuvos Respublikos Seimas*, suvestinė redakcija 2022-01-28, prieiga: https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.5911/asr_str_3.

tiesiogiai siejama vien su žodžiu *miestelis* ir jo pirmaisiais paminėjimais? Kurį miestelių raidos etapą atspindi 1387 m. dokumentas – pačią jų pradžią, jau įsitvirtinusių ir paplitusių reiškinių, o gal, pavyzdžiui, žodžiu *miestelis* čia norėta tiesiog pabrėžti minimų vietovių svarbą, nors jose dar nebūta nieko miestelietiško? Omenyje turima – ar vietovė gali būti laikoma miesteliu, tik kai ji oficialiai pavadinama *miesteliu*, o gal būti miesteliu tai reiškia pasižymėti savitais miestelietiškais bruožais ar būviu, net jei amžininkai to neįvardija atitinkamu žodžiu? Tuomet galima klausti, kokie buvo tie ypatingieji miestelių bruožai ar savitumai, miestelius darę miesteliais, ir kaip bėgant laikui jie kito? Dalis šių klausimų gali būti keliami ne tik XIV a. ir jo šaltiniams, bet ir kitiems miestelių raidos etapams ar miestelių istorijai apskritai⁹. Tačiau mūsų tyrimo laukas ir tikslas yra ne pati miestelių praeitis, o nūdienos žmonių savivoka ir jų susikuriami vaizdiniai, kuriais remiasi ta pati savivoka. Jiems formuojantis ar jų gyvavimui gali būti pasitelkiama ir praeitis, tačiau praeities detalės čia atsirenkamos, dėliojamos ir įprasminamos pagal savus, ne akademinis, dėsnius. Čia naudojamosi kitokia istorija: ne akademinė istorija, kurios esmė ir siekis yra mokslinis tikslumas ir pagrįstumas, o istorija, kuri yra sociali, – **padeda spręsti dabarties (o ne praeities pažinimo) klausimus ir kurti prasingumo, stabilumo, bendruomeniškumo ar kitus socialinius jausmus ir saitus**¹⁰. Nors ir susitelkdami į tokią istoriją, dėl jos pačios prigimties apeliuoti į praeitį neišvengsime ir kai kurių akademinio pobūdžio istorinių temų.

Viena iš socialios istorijos esmių yra išskirtinumo paieškos. Atsižvelgiant į tai ir mūsų perspektyvos atveju keltinas pragmatinio pobūdžio klausimas – kiek miestelių praeitis gali būti paranki dabartinei miestelietiškajai savivokai? Jis dar gali būti tikslinamas klausimu – ar praeityje miesteliai, jų gyvenimas ir gyventojai buvo kažkas išskirtinio ir savito, kad šiandien buvusių ar esamų miestelių gyventojai galėtų užtikrintai sakyti esą miestelėnai, o ne jaustis „viso labo“ kokio mažo miesto ar didesnio kaimo gyventojais? Suprantama, kad bet kokios vietos gyventojai gali save suvokti kaip esantys unikalūs ir saviti, tačiau šiuo atveju tendencingai ieškome savivokos būtent su miestelietiško dėmeniu. Greta to pažymėtina, kad miestelis nėra pastovus būvis. Bėgant laikui tos pačios vietovės statusas ir įvardijimas galėjo keistis (miestelis tapti miestu ar sumenkėti iki kaimo arba miestą sumenkėti iki miestelio). Būta epochų, kai Lietuvos teisinėje administracinėje sistemoje apskritai nebelikdavo tokios kategorijos kaip miestelis. Tačiau savivoka

9 Apie to laikotarpio Lietuvos miestelius ir jų problematiką plačiau žr. Z. Kiaupa, 2001, p. 352–253.

10 Plg. D. Lowenthal, 2009, p. 281–304. Davidas Lowenthalis šiuos du praeities suvokimo būdus įvardija kitomis sąvokomis – *istorija*, siekiančia sakyti tiesą apie praeitį, ir *paveldu*, tarpstančiu ant praeities klastojimo, bet kuriančiu bendrumo ir tapatybės jausmus.

unikali tuo, kad ji **gali remtis ne tik esamu oficialiu statusu ar įvardijimu, bet ir pasitelkti ar susikurti istorinę atmintį, kuri tampa ne mažiau paveiki ir įtinkinama nei nūdienos realijos**. Taigi galima jaustis esant miesteliu, net kai taip dabar formaliai nėra, ir **to jausmo atsiradimui pakanka realių ar įsivaizduojamų praeities detalių iš artimesnės ar tolimesnės praeities**. Tai yra kertinis atminčių ir tapatybių savitumas bei praktika, tam pačiam laukui priklauso ir savivoka bei vaizdiniai. Tenka įsisąmoninti ir pripažinti, kad tokia net ir įsivaizduota ar geidžiama tikrovė tam tikrose plotmėse gali tapti realesnė už formaliąją tikrovę ar akademinius, statistinius ir kitokius faktus.

2. Istoriniai miestelietiško dėmenys: prasibėgant per epochas

Ir visgi – istorinė perspektyva. Ši perspektyva atveria dar platesnį ir kartu klampesnį miestelio sampratų lauką nei nūdienos traktuotės, tačiau tai (praėjus) yra aruodas, kuriuo naudojasi, iš kurio semiasi ir kuriame nepasiklysta savivokos. Tolesnės mūsų klajonės priklausytų nuo apsibrėžimo, ką apskritai laikytume miestelio matu, padedančiu atskirti miestelį nuo ne miestelių. Akivaizdu, kad galimas ne vienas kriterijus, o šie gali varijuoti nuo aiškesnių juridinių (pavyzdžiui, miesteliu laikoma tik tai, kam oficialiai buvo suteikta teisė vadintis miesteliu ir leista naudotis miestelių privalumais) iki sąlyginių funkcinių, kultūrinių ar mentaliteto (pavyzdžiui, gyvenvietės buvimas kad ir neformaliu apylinkių ekonominiu centru arba oficialus gyvenvietės buvimas valsčiaus ar kolūkio centru – ir tai jau laikytina miestelio požymiu, net ir nepaisant, kad oficialiai ši gyvenvietė neįvardijama miesteliu). Juridiniai kriterijai aiškesni, tačiau vien jais pasikliauti nederėtų. Būtent didesnę XX a. amžiaus dalį miestelių kaip juridinio vieneto klausimas buvo gana komplikotas ar painus (o tai turbūt liudytų apie reikšmės neteikimą miestelių reiškiniui bent jau valstybės sąrangos ir vizijų plotmėje, paliekant juos daugiau tradicijos ir saviėigos sričiai).

2.1. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Abiejų Tautų Respublikos laikotarpis

Kalbant apie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Abiejų Tautų Respublikos laikotarpį, miestelių istorijoje tai buvo ypatingas metas, kai Lietuvoje užgimė pats miestelių reiškinys ir buvo įkurta didesnė dalis iki pat šių dienų egzistuojančių miestelių bei susidėliojo pagrindiniai jų savitumai, vėlgi nors ir pakitusiais pavidalais besireišariantys iki šiol ir padedantys juos atskirti nuo kitų gyvenviečių tipų.

Tuomet miestelio statusą suteikdavo valdovas, paskelbdamas **miestelio steigimo privilegiją** arba **privilegiją turgums ir prekymečiams**. Miestelius galėdavo įkurti ir jų savininkai be valdovo privilegijos, tačiau privalėjo paisyti sąlygos išlaikyti ne mažiau kaip 3 mylių (apie 20 km) atstumą tarp esamų ir steigiamų miestelių. Tokia pat tvarka galiojo ir steigiant miestus – reikėdavo gauti valdovo privilegiją. Tačiau valdovo aktu jiems dar būdavo suteikiama ir savivaldos teisė. Tuo tarpu miesteliams **savivalda nebuvo būdinga**. Atitinkamai jiems nebuvo būdinga ir magistrato institucija, nestatytos rotušės. Pagrindiniai to meto miestų ir miestelių požymiai, juos skyrę nuo į žemės ūkį orientuotų kaimų ir dvarų, buvo **gamybos (amatų) ir prekybos koncentracija**. Tik miesteliuose tai pasireiškė mažesniu mastu nei miestuose ir vėlgį juose nesikūrė miestams būdingos institucijos – brolijos ar amatininkų cechai. Dar vienas ypatumas – **gyventojų žydų gausa**. Jų kūrimesi ir gyvenimą čia reglamentavo valdovo bei lokalsios miestų ir miestelių savininkų privilegijos žydams, Lietuvos Statutai. Sutapo, kad žydams leidžiamos ir jų praktikuotos veiklos derėjo su specifinėmis miestų ir miestelių funkcijomis. Taigi privilegijos gavimas (be savivaldos teisės), prekyba, amatai ir gyventojai žydai – tokie miestelių savitumai ir požymiai susiklostė tais laikais. Pripažinsime, kad šis apibrėžimas ne be priekaištų ir ne be išlygų. Tad veikiau tai yra sąlyginis modelis arba schema. Jeigu įsigilintume į miestelių istorijos detales ar konkrečius atvejus, turėtume gerokai sudėtingesnę ir komplikuočiau reiškinį, nei pateikta¹¹. Pavyzdžiui, nėra žinoma apie dalies miestelių privilegijas (kad tokios jiems buvo suteiktos). Ar dėl to vietovė jau nebelaikytina miesteliu (turint omenyje, kad tokią privilegiją liudijantis aktas tiesiog galėjo nepasiekti nūdienos)? Arba kaip traktuoti vietovę, jeigu jai buvo suteikta turgaus ar prekymečio privilegija, bet ji taip ir nebuvo įgyvendinta, turgūs, prekymečiai ten taip ir nevyko? Vietovė, turinti privilegiją, bet be vykstančių turgų ir prekymečių, – miestelis ar ne?

Jeigu pasigilintume į atskirų istorikų darbus, tai šią schemą būtų galima papildyti Elmanto Meilaus apibrėžimu: „miestelis – nedidelė, neturinti savivaldos gyvenvietė, dažnai (bet ne visada) – kurios nors **valdos, parapijos ar valsčiaus centras**, kuriame vykdavo turgūs ir prekymečiai, **buvo smuklė** ir bent keletas amatininkų [čia ir toliau paryškinta S. K.]“¹². Žinant, kad prekyba ir amatai nebuvo visiškai svetimas ar nebūdingas dalykas ir kaimui, reikšmingas ir kitas Meilaus pastebėjimas, kad miesteliai pasižymėjo būtent „organizuota prekyba“ ir „tam tikru

11 Su akademinės istorijos LDK laikotarpio miestelių sampratos ir apibrėžties problematika galima susipažinti: E. Meilus, 1997, p. 5–18.

12 *Ibid.*, p. 6.

amatų lygiu“¹³. Tuo tarpu Zigmanto Kiaupos apibendrinimai leidžia geriau suvokti skirtį nuo miestų (ypač tų, kurie neturėjo savivaldos teisių, nes būta ir tokių): „Miestelis, turgus ir jame įsikūrę amatininkai bei karčemos **aptarnaudavo tik artimiausią apylinkę**. [...] Į miesto, didelio ar mažo, savivaldaus ar nesavivaldaus, įtakos arealą įeidavo ir miesteliai su savo įtakos zonomis. Miestelis buvo **tarsi tarpininkas tarp kaimo gamintojų ir pirkėjų bei miesto**. Mieste telkdavosi ir tolimosios prekybos, eksporto ir importo pirkliai ar bent jau tokios prekybos Vilniaus ir Kauno pirklių vietiniai partneriai.“¹⁴ Galimas ir lengvesnis būdas, nevargstant su išskirtinių požymių ar steigimo dokumentų paieškomis, t. y. miesteliais laikyti visa, kas **istoriniuose šaltiniuose tiesiog buvo įvardyta miesteliu** (LDK ir ATR laikais pavadinta *miasteczko*)¹⁵. Pamatėme ir pasitelkėme jau kelias prieigas, kai miestelio apibrėžimas formuluojamas (1) bandant paaiškinti, kas jis yra „pats iš savęs“, (2) ieškant požymių, kuo jis skiriasi nuo miesto ir kaimo, (3) pasikliaunant įvardijimais istoriniuose šaltiniuose. Esama dar vienos prieigos – (4) akcentuoti miestelio gyventojų ypatumus. Pavyzdžiui, kad šie naudojosi činšo teise ir su savo šeiminingu (valdovu, valdytoju, bajoru ar dvasininkais) atsiskaitydavo pinigine renta (činšu), o ne privalomu darbu (lažu)¹⁶. Tai leido miesteliuose **tvirtintis piniginiams santykiams**. Būtent tokiais keliais eina istorijos disciplinos atstovai, kai nori paaiškinti, kas yra miestelis.

Meilaus ir Kiaupos įžvalgos greta „taškinio“ (miestelis – prekybos, amatų, o nuo XVIII a. ir žydų santalkos vietovė) padeda suformuluoti ir „erdvinį“ miestelio apibrėžimą. Kai kalbama apie prekybą, komunikaciją ir dvasinius patarnavimus, miestelis turėjo savo aptarnaujamą erdvę ir šioje erdvėje jis atlikdavo svarbiausią vaidmenį, buvo jos centras. Turgus (kaip pagrindinė prekybos vieta), smuklė (kaip svarbi komunikacijos vieta)¹⁷, bažnyčia (kaip pagrindinė dvasinių patarnavimų vieta, o dažnai ir visos parapijos centras) buvo miestelyje, bet kartu buvo skirti ir naudojami ne vien jo. Miestelis kaip gyvenvietė baigdavosi sulig miestelio ir jo laukų ribomis, tačiau miestelis kaip funkcijų erdvė įtraukdavo ir aplinkinius kaimus bei dvarus, kurdamas sąveikas tarp jų. Vienais atvejais šios erdvės ribos būdavo gana aiškios (pavyzdžiui, parapijos), kitais – galima nubrėžti tik sąlyginės ribas. Jeigu steigiant miestelius privalėta laikytis nurodymo, kad tarp jų turi

¹³ *Ibid.*, p. 7.

¹⁴ Z. Kiaupa, 2001, p. 355.

¹⁵ Žr. E. Meilus, 1997, p. 6.

¹⁶ Plg. A. Matulevičius *et al.*, 2025.

¹⁷ Smuklė šiuo atveju traktuojama kaip apsieitimo informacija, prekybos sandorių sudarymo ir sąlyčio su „išoriniu“ pasauliu vieta.

būti ne mažiau kaip 3 mylių atstumas, tad miestelio aptarnavimo erdvė galėjo būti apie 10 km spinduliu aplink jį. Traktuotina, kad šios teritorijos gyventojai išsibarstę po atskirus kaimus ir dvarus galėjo ir likti tik savo kaimų ir dvarų gyventojais, tarpusavyje nieko bendra neturinčia bendruomene, tačiau **susitikimai turguje, smuklėje ir bažnyčioje juos darė vieno miestelio visuomene, gal ir nebūtinai tampančia viena bendruomene, tačiau tam tikrais ryšiais susijusia ir bent jau vieni kitus mačiusia ir vieni apie kitus daugiau ar mažiau žinančia žmonių grupe**. Darytina prielaida, kad šios funkcinės miestelio erdvės gyventojai turėjo keliagubą arba kelių lygių „pilietybę“ – konkretaus kaimo, dvaro ir konkrečios apylinkės, kurią įcentrindavo miestelis. Kita vertus, aplinkinių kaimų ir dvarų gyventojai tam tikra prasme buvo ir to miestelio „dalininkais“: būdami pagrindiniais miestelio paslaugų ir patarnavimų naudotojais jie padėdavo sukurti jo reikšmę ir svarbą. O kaip save traktavo pačių miestelių gyventojai? Reikėtų turėti omenyje, kad gyvendami miestelyje jie nebuvo jo šeimininkais. Miestelio valdžios galios buvo už miestelėnų bendruomenės ir dažnai paties miestelio kaip gyvenvietės ribų – dvare. Ar priklausomybė dvarui visiškai lėmė ir jų savivoką ir šiuo atveju juos reikėtų vadinti dvariškiais, o ne miestelėnais? Kita vertus, nors kaimų ir miestelių gyventojai drauge priklausė dvarui, gal būtent miestelių gyventojų veiklos ypatumai, kai bent dalis jų buvo daugiau amatininkai ir prekybininkai nei žemdirbiai, kūrė jų išskirtinumą dvaro ir miestelio apylinkių erdvėse ir taip formavosi atskira miesteliuose gyvenusi socialinė grupė su savo ypatumais ir savivokomis? Istorikai gal ir yra sudėlioję ar užčiuopę atsakymus į šiuos klausimus (žr. toliau). Visgi mūsų gvildenamos temos atveju ankstesnių epochų savivokos yra svarbios tiek, kiek jos turi tęstinumo ar poveikio dabarties savivokoms (kai būtent LDK ar ATR laikų savivokos ar mentalitetai jau nebeegzistuoja, jie negrįžtamai išnykę).

2.2. Rusijos imperijos laikotarpis

1795 m. sulig paskutiniuoju trečiuoju padalinimu buvo padėtas taškas ATR ir jos sudedamosios dalies LDK valstybingumo istorijoje. Valstybės nebeliko, tačiau liko savitas ir gyvybingas jos palikimas, pradedant vis maištaujančia šlėkta, regione įsitvirtinusia katalikybe ir baigiant tais pačiais miesteliais. Rusijos imperijos administracijai teko su visu tuo susidurti *de facto* ir atitinkamai imtis arba integravimo į imperijos mašiniją, arba, jeigu tai kėlė realią ar tariamą grėsmę jos užmojams, išnaikinimo praktikų. Miesteliai tuomet dėl savo ekonominės reikšmės, prekybinių ir gamybinių veiklų vyrovimo bei gyventojų žydų traktuoti kaip

miestams artimas darinys, visgi buvo išskirti kaip atskira gyvenviečių kategorija. Rytų imperijoje miestelių reiškinys pasirodė besantis tiek specifinis, kad jam įvardyti teko pasiskolinti ir į žodyną įsivesti naują sąvoką ir žodį – *местечко* (iš lenk. *miasteczko*). Net ir praėjus visam šimtui metų po LDK ir ATR panaikinimo, imperijoje miesteliai išliko ir buvo pripažįstami kaip buvusios ATR erdvės (tiksliau – atitinkamų imperijos gubernijų) ypatybė¹⁸. Svarbia miestelių ypatybe laikyta jo gyventojai žydai ir miestelių reiškinys tapatintas būtent su jais. Žydai tapo svarbiu miestelių egzistavimo ar bent jau jų išskirtinio statuso pateisinimu. O to priežastimi buvo imperijos tvarka, pagal kurią žydai galėjo gyventi tik miesto ir miestelio statusą turinčiose gyvenvietėse. Tuometinį miestelių reiškinio aktualumą ar gyvybingumą liudytų ir tai, kad buvo steigiami ir nauji miesteliai. Štai nuo XVII a. pabaigos minimas Kupreliškis (dab. Biržų r.), regis, tik 1858 m. gavo miestelio teises, leisti turgūs. Visgi miestelių statuso aiškumas dėl jų balansavimo tarp gerokai aiškesnių kategorijų – miesto ir kaimo – ilgainiui blėso. 1894 m. imperijos senatas paskelbė, kad vienintelis požymis, skiriantis miestelį nuo kaimo, yra jam oficialiai suteiktas miestelio pavadinimas. Tačiau bent vienas dalykas neleido atsisakyti miestelio kategorijos – miestelių gyventojai žydai. Miestelius priskyrus kaimams būtų kilusi žydų lokalizavimo problema, žinant, kad žydams drausta gyventi kaimuose.

Kalbant apie pačių miestelių gyventojų oficialios socialinės apibrėžties statusą, vėlgi jis nebuvo vienareikšmis. Grįžtant į LDK laikus, išskiriama *miestelėnų* kategorija, reiškusi tam tikrą LDK gyventojų sluoksnį – miestelių gyventojus. Kaip apibendrintai yra nusakę istorikai, „[m]iestelėnų socialinės padėties požymiai išryškėjo 15 a. pabaigoje, kai miestelius turgaus ir prekymečių privilegijomis pradėta išskirti kaip pavienius administracinius ir prievolių vienetus; po 16 a. vidurio Valakų reformos jie **sudarė atskirą apmokestinamų gyvenviečių kategoriją**. Miestelėnai neturėjo žemės nuosavybės teisės, už miestelių gyvenamuosius sklypus ir naudojamus valakus mokėjo činšą, t. p. gėralų ir turgaus mokesčius, atliko pastotės ir dalį kitų valstietiškų prievolių. **Miestelėnai buvo asmeniškai laisvi**, turėjo išeivystės teisę, bet jų asmens ir ribotos turtinės padėties neapibrėžė teisinės garantijos. **Vaitų administruojami miestelėnai turėjo tam tikrų bendruomeninės savitarkos bruožų, bet nesinaudojo savivalda; [...] neturėjo luomo požymių**. Dėl agrarinio Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestelių pobūdžio miestelėnai daugiausia vertėsi žemės ūkiu, rečiau, dažniausiai tik papildomai, – amatais ir vietine prekyba. [...] 18 a. pabaigoje miestelėnai sudarė apie

18 Plg. Д. Хиенкин, 1897, с. 331–332.

12 % visų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gyventojų. 19 a. dalis jų įsiliejo į Rusijos miestiečių luomą.¹⁹

1775 m. Rusijos imperijoje taip pat buvo išskirta atskira socialinė grupė – *miesčionys* (мещанство, мещане). Įvardijimui vėlgi pasinaudota lenkiškos kilmės žodžiu, perimtu iš LDK ar ATR, tik šiuo atveju pritaikytu visos imperijos erdvės realijoms. Ji pakeitė Rusijoje nuo seno tam tikrai miesto gyventojų daliai įvardyti naudotą „*priemiestiečių*“ (посадские) kategoriją²⁰. Pagal imperijoje galiojusias socialinės sanklodos normas miesčionių grupė priklausė miestiečių luomui, kuris savo ruožtu nebuvo vienalytis ir dalytas į kelias, viena nuo kitos griežtai skiriamas grupės – garbingųjų piliečių, gildijų pirklių, cechų žmonių, minėtų miesčionių. Miesčionims buvo priskiriami tiek miestų, tiek miestelių gyventojai, nors miestelių atveju jų gyventojų daugumą, regis, sudarydavo būtent miesčionys²¹. Grupės apibrėžtis ir jos teisės ilgainiui keitėsi. Nuo 1785 m. miesčionių priederme laikyta verstis smulkiąja prekyba ir amatais ar dirbti samdomą darbą. XIX a. miesčionys tapo hierarchiškai žemiausia miestiečių luomo grupe. Jie ir valstiečiai priklausė apmokestinamųjų klasei (податное сословие), jiems buvo privaloma rekrutų prievolė, teismo sprendimu galėjo būti taikomos kūno bausmės, ribota judėjimo teisė. Padėtis pasikeitė po XIX a. 7 deš. reformų. 1863 m. imperijos europinės dalies miesčionys buvo atleisti nuo pagalvės mokesčio, kuris pakeistas mokesčiu už nekilnojamąjį turtą (valstiečiai ir toliau mokėjo pagalvės mokestį)²². Jie taip pat gavo **teisę sudaryti savarankiškas miesčionių bendruomenes**, galinčias rinkti savas valdybas, seniūną, jo padėjėją, dešimtininkus bendruomenės reikalams tvarkyti. Visgi leidimą kurti tokias valdybas išduodavo ir išrinktuosius tvirtindavo gubernatorius²³. Bendruomenės sprendimu ir gubernatoriui leidus iš bendruomenės narių galėjo būti renkamos lėšos bendriems poreikiams²⁴. Kiek visa tai buvo

19 J. Karpavičienė, 2025. Dar žr. L. Glemža, 2021. Taip pat žr. 2024 m. Lietuvos istorijos institute vykusi mokslinė konferencija „Lietuvos mažųjų miestų ir miestelių tyrimų problemos XV–XVIII a.“, kurkelti ir miestelių bendruomenės socialinės istorijos bei kasdienybės klausimai, medžiaga („Mokslinė konferencija „Lietuvos mažųjų miestų ir miestelių tyrimų problemos XV–XVIII a.“, in: *Lietuvos istorijos institutas*, 2024, prieiga: <https://www.istorija.lt/naujienos/renginiai/moksline-konferencija-lietuvos-mazuju-miestu-ir-miesteliu-tyrimu-problemos-xv-xviii-a-1409>).

20 В. Шилкина, 2004–2017.

21 Жр. Д. Хиенкин, 1897, с. 332.

22 Е. Корчмина *et al.*, 2004–2017.

23 Tiksliau, pagal 1875 m. įstatymą miesteliai, turintys daugiau negu 50 sodybų, galėjo rinkti savo valdybą, 10–50 sodybų – seniūną su padėjėju, iki 10 sodybų – savo valdymo negalėjo turėti ir buvo įrašomi į didesnio ar artimesnio miesto bendruomenę.

24 Pagal: „Мѣщане“, 1916, stulp. 679–680; „Мещане“, 1938, stulp. 308; В. Шилкина, 2004–2017; Д. Раскин, 1992, с. 595.

realizuota dabartinės Lietuvos erdvėje ir kaip tai veikė miestelių gyventojų sąmoningumą – atskiro tyrimo klausimas. Kad ir kaip būtų, XIX a. miesčionys Rusijos imperijoje statistiškai sudarė didžiausią socialinę grupę po valstiečių (primenant, kad jai priklausė ne vien miestelių gyventojai).

Minėta **savitvarka** (kurios realus buvimas ir raiška LDK bei Rusijos imperijos laikais vis dar reikalinga išsamesnių tyrimų) galėjo būti ir miestelėnų kaip atskiros ar savitesnės socialinės grupės, jų bendruomenių ir atitinkamos miestelietiškosios savivokos formavimosi bei egzistavimo pagrindas. Visgi po XIX ir XX a. sandūros dešimtmečiais įvykusio kardinalaus visuomenės kodo ir sanklodos pasikeitimo dėl modernėjimo procesų (kai tradicinę visuomenę pakeitė nauja moderni visuomenė) ir papildomai po XX a. kataklizmų, jei minėtais ankstesniais laikmečiais ir būtų tokios savivokos, ji šiandien yra tik tęstinumo nebeturinti istorija. Bet galbūt egzistuoja tam tikras *genius loci* (vietos dvasia), kai pati nūdieninio miestelio erdvė su daugiau ar mažiau išlikusiais istoriniais miestelietiškais reliktais vietos senbuviams ar naujakuriams įžiebta ne kokią nors kitą, bet būtent miestelietišką tapatybę ar savivoką²⁵. Būtent pačios vietos ar aplinkos įkvėptą miestelietišumą, nes, ko gero, būtų per daug naivu, spekuliatyvu ar idealistiška kalbėti apie lietuviškąją miestelietiško „geną“ ar mentalitetą, per šimtmečius perduodamą iš kartos į kartą miestelėnų šeimose. Jeigu toks mentalitetas ir egzistuoja, jis šiandien neskuaba pasireikšti aiškiau matomais ar identifikuojamais pavidalais. Visgi šiandieninės miestelietiškosios savivokos kilties galima ieškoti tiek *genius loci* fenomene (šiuo atveju tenka kalbėti apie „įkvėptą“, inspiruotą miestelietišumą)²⁶, tiek šeimos istorijose (tai jau būtų „įgimtas“ ar „prigimtinis“ miestelietiškumas), tačiau juos abu stiprina atmintis – sociali istorija.

2.3. Nepriklausomos Lietuvos laikotarpis

Miestelių ir miestelietiško žymenų paieškas šiame laikotarpyje vėlgi susiaurinsime iki juridinės perspektyvos. Nepriklausomos Lietuvos (1918–1940) teritorinį administracinį suskirstymą reglamentavusiuose aktuose, regis, apsiribota

25 Apie senbuvų ir naujakurių (*atėjūnų*) santykį su vieta ir jos paveldu žr. šio rinkinio straipsnyje: Rugilė Strazdaitė, „Senbuviai, *atėjūnai* ir kultūros paveldas: Lietuvos vietos bendruomenių sąveikos ir konfliktai“. Dar vienu atitinkamu pavyzdžiu, tiesa, užgimusiu jau mieste, o ne miestelyje, galėtų būti Šiaulių miesto „Laisvieji piliečiai“, savo veiklą kaip asociacija pradėję 2014 m. Žr. Rūta Jankuvienė, „Šiauliuose buriasi „Laisvieji piliečiai“, in: *Šiaulių kraštas*, 2014-10-04, prieiga: <https://www.skrastas.lt/aktualijos/siauliuose-buriasi-laisvieji-pilieciai>.

26 Plačiau apie patį *genius loci* reiškinių žr. *Vietos dvasios beiškant*, 2014.

vien stambiausių vienetų – apskričių ir valsčių – išskyrimu ir neturėta poreikio įvardyti ar apibrėžti smulkesnius vienetus, tokius kaip gyvenamosios vietovės²⁷. Kita sritis, kur būtų galima tikėtis miestelių legitimizavimo, buvo savivalda. Tačiau tuomet savivalda buvo priskirta tik apskritys, valsčiams ir miestams²⁸ (čia pat primintina, kad istoriškai arba LDK laikais, kada Lietuvoje atsirado ir susiformavo miestelių reiškiny, miesteliai neturėjo savivaldos teisės arba tokia privilegija jiems nebuvo būdinga; ir šiandien, po 1990 m., savivaldybės formuojamos miestų ir rajonų pagrindu, aplenkiant miestelius, kurie gali būti viena iš savivaldybę sudarančių gyvenamųjų vietovių, bet ne atskiras savivaldos vienetas). Ir visgi, nepaisant to, kad minėtų įstatymų ir sričių atvejais miesteliai netapo oficialia kategorija, jie buvo to meto realija ir būta poreikio ar būtinybės ne tik juos paminėti (išskirti), bet ir paaiškinti jų vietą valstybės sąraangoje. Iš atitinkamų paaiškinimų akivaizdu, kad vyko dviejų skirtingos prigimties principų arba sistemų akistata – (1) istorinės tradicijos, kai miesteliai buvo iš praeities atkeliavę, tačiau ir toliau tebeegzistuojantis bei tam tikrų savybių ar privalumų, neleidžiančių jų suniveluoti su miestais, bažnytkaimiais ar kaimais, turintis paveldas, ir (2) modernios valstybės vizijos ar modelio, realizuojamo per teritorinę administracinę ir savivaldos reformas. Pirmąjį pabandyta sutalpinti į antrąjį ir čia pasikliauta ne tradicijos pripažinimu ar priėmimu, o nusimatant ir taikant formalius dirbtinius demografinius kriterijus. Tad 1919 m. Savivaldybių įstatyme, nepaisant to, kad galėjo egzistuoti tik tokie savivaldos vienetai kaip apskritis, valsčius ir miestas, atskirai buvo pažymėti ir *miesteliai*, lyg numatant ar nujaučiant, kad gali kilti natūralus klausimas – o kur dėtina tai, kas visiems žinoma kaip miesteliai. Ir dėl minėtos naujos sistemos pirmumo miestelis miesteliui tapo nelygu: (1) miesteliai ar *bažnytkiemiai* (abu minimi greta), kuriuose gyveno mažiau nei 3 000 gyventojų, iš esmės negalėjo pretenduoti tapti atskiru savivaldos vienetu ir turėjo jungtis „išvien su aplinkiniais sodžiais į bendrą valsčių“; (2) miesteliai, kuriuose gyveno daugiau nei 3 000 gyventojų, galėjo tapti atskiru vienetu („tvarkytis savo reikalais atskirai nuo aplinkinių sodžių“), įgyjant valsčiaus (savivaldos) teises ir numatant, kad prie tokių miestelių gali jungtis ir aplinkiniai „sodžiai“; (3) jei miestelis turėdavo apskrities centro statusą (buvo „apskrities miestu“), tada jam minimalaus gyventojų skaičiaus sąlyga nebetaikyta ir jis taip pat galėjo tvarkytis

27 „Apskričių sienų ir jų centrų įstatymas“, in: *Laikinosios Vyriausybės Žinios*, 1919, nr. 9, p. 7. Plg. 1994 m. Lietuvos Respublikos teritorijos administracinių vienetų ir jų ribų įstatyme tokie tipai buvo išskirti.

28 „Savivaldybių įstatymas“, in: *Laikinosios Vyriausybės Žinios*, 1919, nr. 14, p. 1–8.

valsčiaus teisėmis²⁹; (4) tai, kur gyveno daugiau nei 10 000 gyventojų, jau laikyta miestu, kuris gali tvarkytis apskrities teisėmis³⁰. Visgi visi savivaldos teisę turintys miesteliai, tvarkęsi tiek pagal valsčiaus, tiek pagal apskrities teisę, toliau įstatymu suniveliuojami (nebepaisant 10 000 gyventojų kriterijaus) ir vadinami *miestais*³¹. Kas ir kodėl įstatymo antrajame straipsnyje vadinta *miesteliu*, neaiškinta. Apibendrinant pasakytina, kad su šiuo įstatymu atsirado nauji miestelių kategorizavimo ar traktavimo principai: neapsibrėžta, koks reikalingas mažiausias gyventojų skaičius, kad gyvenamoji vietovė būtų laikoma miesteliu, taip, ko gero, paliekant galioti istorinę teisę miesteliui vadintis miesteliu; tačiau atsirado viršutinė riba, kai nuo 10 000 gyventojų jau tampama nebe miesteliu, o miestu; na ir nuo šiol miesteliai galėjo būti dviejų tipų – galintys patys kaip savivaldus vienetas tvarkytis pagal valsčiaus ar apskrities teises ir tokios teisės neturintys, tik kartu su kitomis gyvenamosiomis vietovėmis įeinantys į valsčiaus sudėtį. Toks buvo modelis. Tačiau atskiras klausimas – kaip tai gyvavo praktikoje? Kaip miestelio priklausymas vienam ar kitam tipui paveikdavo pačius miestelius ir jų gyventojų savivoką? Antruoju atveju galėjo nutikti taip, kad savivaldos institucijoje įsivyradavo apylinkių ūkininkai, kurie galimai buvo linkę labiau atstovauti valstietišškai dvasiai ir interesams nei tai, ką čia vadinau miestelietiškumu³². Visa tai priklauso miestelių istorijos tyrimams ir dar menkai tepaliestoms šių tyrimų temoms³³.

29 Plg., tais pačiais 1919 m. Lietuvoje buvo išskirta 20 apskričių (neskaičiuojant apskričių, kurių sienas planuota nustatyti vėliau, pasibaigus jų „okupacijai“). Pagal 1923 m. gyventojų surašymą bent trys numatyti apskričių centrai neturėjo 3 000 gyventojų – Kretinga, Pasvalys ir Šakiai.

30 „Savivaldybių įstatymas“, in: *Laikinosios Vyriausybės Žinios*, 1919, nr. 14, 2–3 str.

31 „Savivaldybių įstatymas...“, 132, 133 str.

32 Plg. Sauliaus Kaubrio straipsnį „Miestelių gyventojai renka valdžią (XX a. 2 deš. pabaiga – 3 deš. pradžia): tarp galimybių ir lūkesčių“, publikuotą šiame straipsnyje rinkinyje.

33 Kitos mažos detalės. Pagal 1919 m. įstatymą siekta, kad valsčiaus ploto spindulys būtų apie 15 varstų (apie 16 km) („Savivaldybių įstatymas...“, 12 str.). Jeigu traktuotume, kad valsčių centrais tapdavo didesnės gyvenvietės, tarkime, istoriniai miesteliai, tai atstumas tarp tokių centrų-miestelių vidutiniškai galėjo būti apie 32 km. Norint palyginti pasakytina, kad LDK laikais miestelių tinklas formuotas taip, kad atstumas tarp miestelių būtų ne mažiau nei 3 mylios (apie 20 km). Realybėje miestelių tinklas, regis, buvo dar tankesnis: jeigu skaičiuotume tiesę, o ne keliaujant keliais, atstumai tarp istorinių miestelių sudaro 15–20 km. Taigi, kiek istorinių miestelių nepriklausomoje Lietuvoje tapo valsčių centrais ir kaip miestelio buvimas ar nebuvimas valsčiaus centru veikė jo gyvenimą? Miestelių tyrimams įdomių klausimų sąrašą galime tęsti. Kita vertus, 1919 m. įstatyme 15 varstų nuostata nebuvo kategoriška. Buvo galimos ir išimties, pripažįstant ir jau istoriškai susiklosčiusias teritorijas: „Esamieji valsčiai gali pasilikti, kad ir neatitinka čion nustatytoms sąlygoms [...]“ (12 str.). Apskritai, valsčiaus plotas buvo nustatomas „to ploto gyventojų nutarimu“, tą nutarimą patvirtinant valdžios institucijoms, o sąlygos dėl

Būta ir dar vieno darinio, prie kurio 1919 m. įstatyme paminimi *miesteliai*, – seniūnijų (šaltišysčių). Deja, šis darinys prasilenkė su miestelių prigimtimi ir būviu. Seniūnijų atveju miesteliai, dideli kaimai (sodžiai) ir dvarai traktuoti kaip vienetai, galintys sudaryti seniūnijas, nenumatant jokios išskirtinės reikšmės miesteliams. Seniūniją taip pat galėjo sudaryti ir keli kaimai ar keli dvarai (palivarkai). Pakako, kad teritorijoje gyventų apie 100 asmenų. Seniūnijos laikytos valsčių dalimis, turinčiomis tam tikras teises (tačiau nelaikant jų „savivaldybės organais“): rinkti seniūnus, spręsti seniūnijai priklausančios žemės naudojimo klausimus, steigti seniūnijos lėšomis išlaikomas įstaigas, iš seniūnijos gyventojų rinkti mokesčius seniūnijos reikmėms ir kt.³⁴

1931 m. įsigaliojusiame naujame savivaldos įstatyme dėmesio miesteliams skirta dar mažiau³⁵. Kaip savivaldos teisės turėtojai ir toliau liko išskirti valsčiai, apskritys ir miestai. Lyginant su 1919 m., buvo sureikšmintas seniūnijų vaidmuo, pavyzdžiui, valsčių tarybos tapo sudaromos iš valsčiaus seniūnijų atstovų, kiekvienai seniūnijai į valsčiaus tarybą renkant po vieną atstovą, o seniūnijų krivulės ir seniūnai priskirti valsčiaus savivaldos organams³⁶. Kas laikytina valsčiumi, nebeaiškinta, pačius valsčius traktuojant jau kaip duotybę – vietoje apibrėžimų ir aiškinimų tiesiog pateiktas tuo metu egzistavusių valsčių sąrašas³⁷. Miestai taip pat traktuoti kaip savaime aiškus dalykas, nebekeliant klausimo, prie ko čia lipdytini miesteliai. Įstatymu išskirtos dvi savivaldžių miestų kategorijos: pirmaeiliai miestai – nepriklausantys apskričių savivaldybėms; ir antraeiliai miestai – kartu su valsčiais patenkantys į konkrečios apskrities jurisdikciją. Pirmaeiliai miestai atitiko miestus apskrities teisėmis (pagal 1919 m. įstatymą), antraeiliai – miestus

ploto (spindulys būtų apie 15 varstų) ir gyventojų skaičiaus (būtų apie 5 000 gyventojų) laikytos „dabotinomis“ (12 str.). „Dabota“ 5 000 gyventojų, tačiau pagal to paties įstatymo 19 straipsnį vienas valsčiaus tarybos narys turėjo būti renkamas nuo 300 gyventojų, o valsčiaus tarybą turėjo sudaryti ne mažiau kaip 12 narių. Pagal šią matematiką, regis, pakako, kad valsčiuje būtų 3 600 gyventojų. Tačiau greta dar patikslinta, kad 12 narių sąlyga taikoma „kad ir valsčiuje nebūtų atatinamo gyventojų skaičiaus“. Tad savivaldos vienetė galėjo būti ir mažiau gyventojų (?). Taigi reforma per numatytas išlygas paliko erdvės ir kitokių, galimai istorinių, struktūrų ar sanklodų gyvavimui.

34 „Savivaldybių įstatymas...“, 12 str.; „Seniūnijų organizacija“, in: *Laikinosios Vyriausybės Žinios*, 1919, nr. 14, p. 8.

35 1929 m. buvo priimtas „Vietos savivaldybės įstatymas“, padėjęs pagrindus 1931 m. įstatymui („Vietos savivaldybės įstatymas“, in: *Vyriausybės Žinios*, 1929, nr. 307, p. 1–3). Straipsnyje išsamiau aptariamas 1931 m. dokumentas, detalizavęs miestų savivaldos klausimus (ko nebuvo 1929 m. įstatyme).

36 „Vietos savivaldybės įstatymas“, in: *Vyriausybės Žinios*, 1931, nr. 356, 1, 2, 7, 61, 70 str.

37 *Ibid.*, 12 str.

valsčiaus teisėmis³⁸. Antraeilius miestus dar galima skirti į miestus, turėjusius iki 10 000 gyventojų – tokių miestų tarybos turėjo teisę į apskrities tarybą rinkti po vieną atstovą; ir miestus, turėjusius daugiau kaip 10 000 gyventojų – šių tarybos į apskrities tarybas rinko po du atstovus³⁹. Miestu galėjo būti ir gyvenvietė, turėjusi iki 5 000 gyventojų⁴⁰. Miestai, neturintys savivaldos, tokią teisę galėjo įgyti, taip numatyta įstatymo⁴¹, tačiau kokios tam buvo reikalingos sąlygos, regis, nebuvo detalizuota.

Remiantis įstatyme pateiktais sąrašais, 1931–1932 m. Lietuvoje buvo 10 pirmaeilį miestų, 19 antraeilį miestų ir 251 valsčius. Traktuojant, kad valsčių centrais tapdavo didesnės ar reikšmingesnės apylinkių gyvenvietės, kokios paprastai būdavo miesteliai, ir laikantis, kad 1923 m. Lietuvoje buvo 241 miestelis, ko gero, didesnioji jų dalis, nors ir neturint savivaldos, buvo svarbūs kaip apylinkių administraciniai centrai ir įvairių institucijų santalkos vietos. Nepaisant pristatytų modelių ir išsakytų išvedžiojimų, iš miestelietiško perspektyvos (tradicijos tęstinumo ir galbūt savivokos prasme) miestelių situacija nepriklausomoje Lietuvoje buvo ne tokia ir prasta: net ir be sąmoningos į miestelių išskirtinumą ar jų palaikymą orientuotos politikos (tokios politikos kaip ir nebuvo) susiklosčiusios aplinkybės leido miesteliams išlaikyti savo kaip reikšmingesnių ir savitas funkcijas turinčių gyvenviečių statusą. Galbūt būtent **miestelis kaip administracinis valsčiaus centras**⁴², **kaip prekybos, paslaugų ir komunikacijos ar visuomeninių ir kultūrinių iniciatyvų santalkos bei jų sąveikos vieta** leidžia kalbėti apie miestelietiško reiškinį nepriklausomoje Lietuvoje. O tos epochos savitumais, ko gero, buvo miestelietiško **susipynimas su valstybinėmis ir tautinėmis (nacionalizmo) ideologijomis**, pasireiškęs atitinkamų erdvių ir ceremonialų atsiradimu miesteliuose⁴³, ir **modernybės ar modernizacijos reiškinų sklaida**, pradedant gatvių grindimu ir tęsiant laisvalaikio atsiradimu ar kitomis „kultūrėjimo“ formomis⁴⁴. Miestelių prekyba ir paslaugos tapo orientuotos ne vien į

38 *Ibid.*, 334 str. Dar žr. 335 str.

39 *Ibid.*, 112, 114, 160 str.

40 *Ibid.*, 172 str.

41 *Ibid.*, 163 str.

42 Žinoma, rasime ir už šios schemos likusių atvejų. Pvz., 1930 m. buvo panaikintas Kurtuvėnų valsčius, dalį jo teritorijos priskiriant naujai įkurtam Padubysio valsčiui, atitinkamai ir Kurtuvėnų miestelis neteko valsčiaus centro statuso, kurį teko perleisti Padubysio (Bazilionų) miesteliui. Žr. šio rinkinio straipsnius: Skirmantė Smilingytė-Žeimienė, „Memorialiniai objektai tarpukario Lietuvos miesteliuose – pilietiško afiša“, Vilma Bukaitė, „Nepriklausomybės šventės pradžia Lietuvos miesteliuose: 1919–1923 m.“.

44 Žr. Aistės Morkūnaitės-Lazauskienės straipsnį „Lietuvos miestelių kasdienio gyvenimo teisinis reguliavimas: erdvės ir laiko aspektai tarpukariu“, publikuotą šiame straipsnių rinkinyje.

būtinųjų ūkinių poreikių tenkinimą: juose pradėjo rasti knygynų, arbatinių, vaistinių ir t. t.⁴⁵

1923 m. Lietuvos gyventojų surašymas tapo liudijimu, kad miesteliai visgi buvo ne praeitis, bet laikmečio realija, suvokiama kaip atskiras darinys ar kategorija. Rengiantis gyventojų surašymui buvo sudaryti „apgyventų vietovių“ sąrašai, kuriuose kaip „atskira gyvenamoji vieta“ ar „apgyventos vietos rūšis“ išskirti ir *miesteliai*. Tada ir suskaičiuota, kad Lietuvoje esama 241 miestelio⁴⁶. Vėlgi kriterijai, remiantis kuriais miesteliai buvo atskiriami nuo kitų gyvenviečių tipų (visų pirma miestų, kaimų-sodžių ir bažnytkiemų), bent jau oficialiame Centrinio statistikos biuro leidinyje, nebuvo apsibrėžti ar detalizuoti.

Taigi tarpukario Lietuvos patirtys patvirtina, kad miestelių egzistencija buvo (ir yra) daugiau nei vien tik juridinis statusas ar oficiali legitimacija. Tai svarbus, bet ne vienintelis jų gyvasties pamatas. Ne mažiau svarbiu pagrindu tapo ir pati miestelių specifiška, per šimtmečius juos įtvirtinusi kaip apylinkių centrus. Miestelis kaip iš valdovo privilegijos kilusi prekyvietė, miestelis kaip parapijos centras ilgainiui pasipildė ir miestelio kaip valsčiaus centro pavidalu. Miesteliai buvo esmingas krašto sąrangos (ekonominės, religinės, komunikacinės, administracinės, nacionalinės tapatybės sklaidos, ko gero, ir dar kokios nors) dėmuo, ir tam neturėta alternatyvos.

* * *

Dar viena sąvoka, kurią privalu įsivardyti kalbant apie Lietuvos miestelių istoriją, paveldą ir atmintis – *šetlas*. Kaip žinome, šetlų reiškinys buvo paplitęs Vidurio ir Rytų Europoje ir susijęs su viena iš šio regiono miestelių ypatybių – gyventojų žydu gausa. Pati šetlo sąvoka kilusi iš jidiš kalbos ir reiškia nedidelį miestą ar miestelį. Nors *šetlu* buvo įvardijama erdvė ar dalis erdvės, kuri kitomis kalbomis vadinta *miasteczko* ar *miesteliu*, visgi šie žodžiai negali būti laikomi sinonimais ar viso labo skirtingais to paties dalyko įvardijimais skirtingose kalbose. Šetlo sąvoka įkūnijo

45 Dar žr. šio rinkinio straipsnius: Viktorija Šimkutė, „Vaistinė ir vaistininkas miestelyje: Juozo Piekarskio vaidmuo Nevarėnų miestelio gyvenime“; Kęstutis Kilinskas, „Rajonas“ rugiuose: modernių kareivinių įtaka miestelio infrastruktūrai ir socioekonominiam gyvenimui Seredžiuje 1935–1940 m.“; Rimvydas Laužikas, „Girtuoklystės vieta ar gastronomicinės kultūros erdvė? Maitinimo įstaigų komunikacija tarpukario Lietuvos žurnale *Moteris*“; Dominyka Tarvydaitė, „Skaitymo įpročio diegimas Pirmojoje Lietuvos Respublikoje: miestelių viešosios valstybinės bibliotekos“.

46 „Įžanga“, in: *Lietuvos apgyventos vietos: pirmojo visuotiniojo Lietuvos gyventojų 1923 m. surašymo duomenys*, Kaunas: Centralinis statistikos biuras, 1925, p. III–VII.

žydiškąją perspektyvą ir ja buvo įvardijama būtent žydiškoji miestelio dalis, kurioje vyravo gyventojai žydai arba kuri gali būti vadinama žydų pasauliu miestelyje. Tai, kas buvo už šio pasaulio ribų, kitų galėjo būti vadinama *miasteczko*, *miesteliu*, tačiau tai jau nebebuvo *štetlas*. Skirtingų sąvokų buvimas ir jų prasminis ar erdvinis nesutapimas liudija, kad tai, kas šiandien dažnai bandoma suvokti kaip vienas vienetas (miestelis), savo laiku skirtingose bendruomenėse turėjo skirtingus pavaldalus. Todėl kai kuriais atvejais veikiau reikėtų kalbėti ne apie miestelį kaip vienį, o paralelius miestelius viename. Šie paralelūs miesteliai skyrėsi savo bendruomene, kultūra, paties miestelio samprata ir akcentais, o dabar visa tai yra išvirtę ir į skirtingas atmintis. Miestelio kaip štetlo istorija Lietuvoje nutrūko sulig Holokaustu, o buvusių štetlų vaizdiniai iškyla žydų išeivių iš Lietuvos miestelių, tų, kurie išvyko iki Holokausto arba kurie išgyveno Holokaustą, ir jų ainių atmintyse⁴⁷.

2.4. Sovietinės okupacijos laikotarpis

Sovietų okupuotoje Lietuvoje diegti sovietiniai teritorinio administracinio suskirstymo modeliai, nereflektavę istorinių miestelių paveldo. Miesteliai išsibarstė tarp tokių teritorinių administracinių kategorijų–vienetų kaip rajono pavaldumo miestai, miesto tipo gyvenvietės ir kaimai⁴⁸. Nemaža jų dalis tapo kolūkių ir tarybinių ūkių centrinėmis gyvenvietėmis, taip pratęsiant miestelių kaip apylinkių centrų funkciją. Tokie pokyčiai turėjo ir neigiamų pasekmių, kaip pagreitėjusi miestelių centrinės dalies vaizdo, ypač užstatymo, kaita ir vienodėjimas su kaimais, dalis kurių taip pat tapo tokių ūkių centrais ir buvo pradėti atitinkamai plėtoti⁴⁹. Visgi miesteliai nebuvo visiškai ištrinti. Toks gyvenviečių tipas išliko Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo publikuotuose *Lietuvos TSR administracinio-teritorinio suskirstymo žinynuose*⁵⁰. 1959 m. duomenimis, Lietuvoje buvo 248 miesteliai, 1976 m. – 235 (galime palyginti: 1923 m. – 241, 2025 m. – 254).

Sovietmečiu istoriniai miesteliai įgijo ir iki tol neturėtų perspektyvų bei pavaldų – tapo mokslinio pažinimo ir paveldosaugos objektais. Radosi etnogra-

47 Plačiau žr. Akvilės Naudžiūnienės straipsnį „Savi, bet vis tiek „kiti“: tarpukario Lietuvos miestelių žydai lietuvių atmintyje“, publikuotą šiame straipsnių rinkinyje.

48 Plačiau: A. Miškinis, 1991, p. 7–10. Dar žr. „Lietuvos miesteliai“, 1981, p. 468.

49 Žr. Žygimanto Buržinsko straipsnį „Lietuvos istoriniai miesteliai ir jų šiandieninės architektūrinės tapatybės problemos: Merkinės atvejis“, publikuotą šiame straipsnių rinkinyje.

50 *Lietuvos TSR administracinis-teritorinis suskirstymas 1959 m. vasario 1 dienai*, ats. red. Povilas Bikelis, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1959; *Lietuvos TSR administracinio-teritorinio suskirstymo žinynas*, par. Zigmuntas Noreika, Vincentas Stravinskas, Vilnius: Mintis, d. 1, 1974; d. 2, 1976.

finio ir istorinio pobūdžio studijų. Vienas pirmųjų veikalų, į kurio akiratį pateko ir istoriniai miesteliai, akcentuojant jų išplanavimo, užstatymo, pastatų tipologijos ir architektūros aspektus, buvo knygų serijos *Lietuvių liaudies architektūra* antroji dalis (1968)⁵¹. *Miestai* ir *miesteliai* buvo išskirti kaip atskiras liaudies architektūros tipas, kuriam buvo būdinga liaudies statybos tradicijų ir įvairių istorinių-architektūrinių stilių sąveika ir kur dėl šios sąveikos liaudies meistrų statybinė veikla reiškėsi „visapusiškiau ir žymiai plačiau“, kai *kaimo statyba* traktuota kaip liaudies kūrybos grynuolis⁵². (Primintina, kad pagal to meto ideologines nuostatas ir klišes buvo priedermė kone už viso palikimo išvelgti liaudies tradicijas ir tai buvo vienas iš būdų ar prielaidų, kad istorinis palikimas būtų pripažintas „savu“ ir galėtų pretenduoti į garbingą paveldo statusą.) Tai leido pamatyti istorinius miestelius ir pradėti kalbėti apie jų urbanistinius bei architektūrinius ypatumus. Tiesa, aiškesnės skirties tarp miestų ir miestelių nedaryta, juos bendrai vadinant *miesto gyvenvietėmis*: „neskiriama dideli ir maži miestai [miesteliai], nes ir vienuose, ir kituose pasireiškė liaudies statytojų kūrybinė veikla, nors ir nevienodu laipsniu“⁵³.

Panašiu metu, 1969 m., 62 Lietuvos miestai ir miesteliai buvo paskelbti vietinės reikšmės urbanistikos paminklais, kaip saugomus elementus išskiriant jų gatvių tinklą, aikštės planą ir / ar erdvinę kompoziciją⁵⁴. *Urbanistikos paminklo* arba, bendresniais terminais kalbant, kultūros paveldo statusas reiškė, kad miestelių praeities reliktai buvo oficialiai pripažįstami vertybe, kurią išipareigojama išsaugoti. Visgi iš esmės tenka kalbėti apie tai, kad mokslinių interesų objektui buvo suteiktas ir visuomeninės vertybės statusas⁵⁵, kai (kaip dažnai ir nutinka su oficialiuoju paveldu) pačios „plachiosios“ visuomenės ta reikšmė ir vertė nėra pakankamai suprantamos arba visai nesuprantamos. Šiuo atveju ir iš tiesų visuomenės paveldą reikėtų vadinti ekspertų ar specialistų paveldu, o oficialų statusą – formaliu. Vietos miestelių savivokos ir atmintys, nepaisant nominacijos, regis, liko kaip ir buvusios, o naujai atsiradusio paveldo puoselėjimo praktikos išviro į formalumus ir problemas.

51 J. Baršauskas *et al.*, 1968.

52 *Ibid.*, p. 7.

53 *Ibid.*

54 Lietuvos TSR vietinės reikšmės urbanistinių paminklų sąrašas, patvirtintas Lietuvos TSR Kultūros ministerijos ir Lietuvos TSR Ministrų Tarybos Valstybinio statybos reikalų komiteto, 1969-01-27, įsakymas Nr. 37/16.

55 Urbanistikos paminklų sąrašo projektą parengė Valstybinio statybos ir architektūros reikalų komiteto Statybos ir architektūros (mokslinio) instituto darbuotojai architektai Algimantas Miškinis ir Antanas Simonas Pilypaitis, prieš tai įvertinę apie 300 Lietuvos istorinių miestų bei miestelių istoriniu, urbanistiniu ir architektūros požiūriu ir iš jų atrinkę vertingiausius. J. Glemža, 2019, t. 23, p. 28.

Labiau visuomeninį ir paveikesnį pavidalą galėjo įgyti Lietuvos liaudies buities muziejaus (dabar Lietuvos etnografijos muziejus) miestelis. Ši iniciatyva gali būti laikoma mokslinio pažinimo, paveldosauginių iniciatyvų ir kylančio poreikio atminti miestelius sinteze. Jau 1967 m. parengtame muziejaus zonavimo ir ekspozicijos išdėstymo projekte buvo numatyta pastatyti dviejų miestelių, žemaitiško ir aukštaitiško, fragmentus⁵⁶. Pirmosios muziejaus ekspozicijos atidarytos 1974 m., tačiau miestelio teko laukti dešimtmečius, jis tebestatomas ir šiandien. Kuriamas XIX a. pabaigos – XX a. pradžios miestelio vaizdas ir butis. Ko gero, nesuklystume patį Lietuvos etnografijos muziejų pavadinę lietuvių atminties vieta (ar bent jau dariniu, kuriu pagal atminties vietų principus), o jo atskiras ekspozicijas – lietuvių atminties vietų replikomis (Lietuvos etnografinių regionų, lietuvių kaimo, dvaro, tremties ir pasipriešinimo). Tad jų tarpan turėtų pretenduoti ir miestelis. Net jei jis tokiu ir nėra tapęs, muziejus formuoja tam tikrą galimybių projekciją.

2.5. Miestelių tradicijos ir atminties galia

Palietę istorines ir akademines perspektyvas, pereisime ir prie atminties tvarumo klausimų, patį tvarumą čia suprasdami kaip tvirtumą, patvarumą ar atsparumą⁵⁷. **Miesteliai jau LDK laikais taip tvirtai įaugo į krašto būtį, kad jie ir po valstybės sunykimo, jau vėlesnių santvarkų ir valdžių** (ir nepriklausomai, ar jos buvo okupacinės, ar mūsų pačių) **būdavo pripažįstami kaip naudinga ar neišvengiama realija arba išlikdavo kaip gyvasis paveldas.** Net jei ir pati miestelio sąvoka būdavo ištrinama iš oficialių kategorijų sąrašo, likdavo kitos terpės, kur šis reiškinyt ir toliau gyvuodavo. Pirmiausia čia išskirtina vietos bendruomenių savivoka: miestelio statusą praradusios vietovės gyventojai galėjo ir gali užtikrintai tebesijausti esantys miestelėnais, save laikyti tokiais ir to reikalauti iš kitų, nepaisant to, kad oficialiai jie dabar jau gyvena kaime ir turėtų vadintis kaimiečiais. Taip tradicija ir atmintis kartais būna tvirtesnė ir svaresnė už valdžios suteikiamus ar atimamus statusus.

56 Žr. E. J. Morkūnas, 2010, t. 3, p. 58–66.

57 Plg. „Tvarus“, in: *Lietuvių kalbos žodynas*, vyr. red. Gertrūda Naktinienė, 2018, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, prieiga: <http://www.lkz.lt/?zodis=tvarus&id=26135750000>; „Tvarus“, in: *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, vyr. red. Stasys Keinys, 2021, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, prieiga: <https://ekalba.lt/dabartines-lietuviu-kalbos-zodynas/tvarus,~~iai,~~umas?-paieska=tvarus&i=a07bea87-f609-42fi-926d-aab6f24b77of>.

Bet pasitaiko, kad ir valstybinės sistemos nusilenkia šiai galiai. Tiek nepriklausomoje tarpukario metų, tiek ir sovietų okupuotoje Lietuvoje toks administracinis vienetas kaip miesteliai nebeegzistavo. Tačiau 1994 m. „istorinis teisingumas“ buvo atkurtas ir sąvoka *miestelis* vėl tapo oficialiu vieno iš administracinių vienetų įvardijimu⁵⁸. Panašios istorijos būta ir Čekijoje (tuo primenant, kad miestelių reiškinys gyvavo ir gyvuoja ne tik buvusiose LDK ir Lenkijos karalystės erdvėse⁵⁹). Čekijoje miesteliai žinomi kaip *městys*, turėję ir savivaldos teisę. Nuo 1939 m. šia sąvoka pradėtos vadinti ne tik pačios gyvenvietės-savivaldos, bet ir kelias aplinkines gyvenvietes apėmę savivaldos vienetai. 1954 m. šis statusas buvo panaikintas, tačiau po 1989 m. pradėtos dėti pastangos jį atkurti ir nuo 2006 m. Čekijoje *městys* vėl egzistuoja kaip oficialus savivaldos vienetas. Savivalda suteikiama (sugrąžinama) iki 1954 m. šią teisę turėjusioms vietovėms, jeigu to paprašo vietos atstovai. Būtent vietos bendruomenės buvo labiausiai suinteresuotos *městys* statuso atkūrimu ir būtent jos tam skyrė daugiausia pastangų⁶⁰. Tokius atvejus galėtume vadinti „administracine“, o gal net ir nacionaline atmintimi. Juk minėti sprendimai buvo priimti valstybiniu lygmeniu ir jie iš esmės buvo simbolinis valstybės reveransas praeičiai (o ne būtinai racionalumu ar praktiškumu grįsta dabarties būtinybė). Visgi, bent jau Lietuvos atveju naivu būtų tikėtis, kad miesteliai stovėtų lygiose gretose su tokiais nacionaliniais atminties objektais, kaip Vytautas Didysis, Trakai ar partizanai. Buvimas šiose gretose reikštų, kad jie turi išskirtinę reikšmę nacijai, jos kolektyviniams vaizdiniais ir jos telkimui. Bet bent jau galime pripažinti, kad kai kuriais atvejais nacionalinės perspektyvos yra atviros miestelių atminčiai ir palaiko jas kad ir simbolinio pobūdžio, tačiau visgi valstybinio lygmens ir tik jai prieinamais instrumentais.

Tačiau kaip yra gyvastis, taip yra ir pabaiga. XX a. per Europą nuvilnijo administracinių reformų banga, naikinusi istorines miestelių privilegijas, atsisakant miestelio sąvokos administracinių vienetų pavadinimuose, pakeičiant miestelių savivaldos principus ir pan. Lenkijoje *miasteczko* tokio statuso neteko 1934 m.,

58 Žr. „Lietuvos Respublikos teritorijos administracinių vienetų ir jų ribų įstatymas...“.

59 Anglakalbėje literatūroje šiam reiškiniui įvardyti vartojama apibendrinanti sąvoka *market town*, greta pripažįstant, kad konkrečiuose kraštuose ar šalyse miesteliai turėjo savitus ar kiek skirtingus pavidalus. Taip ir Lenkijos karalystėje bei LDK (o vėliau ir Abiejų Tautų Respublikoje) gyvavę miesteliai buvo gana savitas reiškinys, kad šandien juos įvardijant ir apibūdinant akademiniuose terpeje anglų ir rusų kalbomis vartojama originali, iš lenkų kalbos perimta sąvoka – *miasteczko*, *местечко*. Visgi Lietuvoje labiau paplitęs žodžio *miesteliai* vertimas į *small town*, atitinkamai tokia sąvoka anglų kalba vartojama iš šiamo straipsnių rinkinyje. Plg. „Market town“, 2025; „Miasteczko“, 2025; „Местечко“, 2025.

60 P. Drahovzal, 2006, s. VII; „Historická města a městyse“, 2006.

Latvijoje *miests* – 1928 m., Norvegijoje *kjøpstad* – 1952 m., Danijoje *købstad* – 1970 m., Švedijoje *köping* – 1971 m., Suomijoje *kauppala* – 1977, Islandijoje *kaupstaður* – 1986 m. Žvelgiant iš valstybės perspektyvos ir kai esme laikoma tik funkcinė raiška, administracinis racionalumas ir panašūs kriterijai, miesteliai šiame amžiuje pradėti traktuoti kaip praradę savo utilitarinį tikslumą – ekonominę, komunikacinę ir kitokias naudas, kurias vertino ir kuriomis anksčiau naudojosi ta pati valstybė. Jie nustojo būti tuo, kam buvo sutverti, arba nebelaikyti pakankamai optimaliais tai atlikti. Tuo, manytina, ir grįstos minėtos reformos. Miesteliai, kelis šimtmečius buvę Europos realija, buvo priversti pasitraukti į atminčių laukus. Iš oficialiosios terminijos pašalinta *miestelio* sąvoka ir toliau liko gyvuoti „buitinėje“ vartosenoje, miestelių vaizdiniais pasitelkiama vietovių saviidentifikacijoje ir savireklamoje, kuriant vietos rinkodaras ir prekės ženklus, o miestelių „funkcinę“ atmintis išsaugoma, pavyzdžiui, palaikant istorines turgų ir mugių tradicijas. Tad XX a. tendencija – miestelių redukcija arba transformacija iš utilitarinėmis funkcijomis valstybės organizmui naudingų darinių tampant simbolinėmis ir atminties vietomis, aktualiomis ir paveikiomis dažniausiai tik patiems tos vietovės gyventojams. Tokios nūdienos europietiškos praktikos. Lietuva ir Čekija (Čekoslovakija) taip pat buvo nuėjusios šiuo keliu, bet šių šalių sprendimai sugrąžinti kai kurias miestelių regalias (administracinio vieneto pavadinimą ar savivaldos teises) šiame kontekste atrodo išskirtiniai.

* * *

Visas šis akademinė istorija grįstas pasakojimas yra intelektualiniai arba racionalūs žymenys, kuriuos pasitelkus galima aktualizuoti miestelietišumą. Tačiau atminties, tapatybės ar to, ką čia vadiname subjektyviąja istorija, laukuose tai nebūtinai gali būti paveiku ar veikti. Vietoj to akcentas turėtų būti dedamas į kitą darinį – atminties ženklus. Ir čia jau nebetinka *a priori* numatyti ar pasikliauti galimybėmis. Reikia tyrimo „iš apačios“. Toliau nuo akademinės istorijos pereinant prie subjektyviosios istorijos, pastebėtina, kad nors šiandien istorikams ir kitų disciplinų atstovams kyla iššūkių įvardijant XX a. miestelių ar miestelietiškumo kriterijus, leidžiančius juos atskirti nuo kitų reiškinių, vis dėlto vietos žmonių ir bendruomenių miestelietiškoji komunikacinė atmintis (žr. toliau) grindžiama būtent tarpukario Lietuvos ir sovietų okupuotos Lietuvos metų atmintimis.

3. Nūdienos vietos bendruomenių perspektyva ir pajutimai

3.1. Paveldas – tikros ir tariamos reikšmės

Visa, kas apie miestelietišką savivoką ir tapatybę pasakyta iki šiol, buvo tik prielaidos ar lūkestis, numanant, kad esamų ar istorinių miestelių gyventojai savyje turi sąmoningai reflektuojamą, konstruojamą arba nesąmoningą miestelietiško dėmenį. Tolesnės įžvalgos ir pastebėjimai remiasi projekto „Lietuvos visuomenės stiprinimas pasitelkiant paveldo bendruomenes: iššūkiai ir galimybės“ medžiaga. Projekte tiriant bendruomenių ir paveldo sąveikas buvo apklausta 50 vietos bendruomenių, tiksliau, jų atstovų – esamų ar buvusių vadovų. Vienas iš esminių viso tyrimo ir konkrečiai minimo interviu klausimų – kokių vaidmenį paveldas atlieka vietos bendruomenėse, pradedant nuo to, ar paveldas apskritai yra joms svarbus? Orientuotasi į kaimo, miestelių ir nedidelių miestų bendruomenes, oficialiai registruotas ir veikiančias pagal Lietuvos Respublikos asociacijų įstatymą. O pats paveldas, atsisakant formalaus jo supratimo, traktuotas plačiai, priimant pačių bendruomenių supratimus. Bandymas identifikuoti potencialias tyrimo bendruomenes atskleidė vieną ir miestelietiško paieškos svarbių realijų. Šiuolaikinis paveldosaugos diskursas, kaip ir nūdienos paveldosaugos teorijos, viena vertus, byloja apie paveldo svarbą bendruomeniškumo ir tapatybės formavimui, kita vertus, akcentuoja bendruomenių vaidmens stiprinimą paveldo puoselėjimo procesuose⁶¹. Tokie kontekstai sukuria vaizdinį apie neabejotiną paveldo svarbą bendruomenėms. Visgi **paveldas nėra ta vienintelė ar pagrindinė ašis, apie kurią telkiasi bendruomenės ar be kurios jos negalėtų gyvuoti**. Konkrečiai omenyje turimos Lietuvos regionų vietos bendruomenės, atsiskiriant nuo tikslinių paveldo bendruomenių, tokių kaip, pavyzdžiui, Lietuvos pilių ir dvarų asociacija, klubas „Oginskių dvaro bičiuliai“ (Plungė) ar visuomeninė organizacija „Tyzenhauzų paveldas“ (Rokiškis) ir pan., kurių šalyje nėra gausu, ir nuo paprastai didiesiems miestams būdingų atvejų, kai atskiros miestų bendruomenės yra itin angažuotos paveldo klausimais, pavyzdžiui, Užupio bendruomenė (Vilnius), Žemųjų Šančių bendruomenė (Kaunas) ar asociacija „Klaipėdos miestiečių draugija“. Bendras vietos bendruomenių organizacijų skaičius Lietuvoje galimai siekia

61 Programine šiuo atveju laikytina *Europos Tarybos Kultūros paveldo vertės visuomenei pagrindų konvencija* (Faro konvencija), 2005-10-27, Europos Tarybos sutarčių serija nr. 199. Iš atitinkamą temą plėtojančių teorinių veikalų kaip pavyzdžiai minėtini: D. Lowenthal, 1985; D. Lowenthal, 1996; J. E. Tunbridge *et al.*, 1995; L. Smith, 2022.

apie 2 200⁶², didesniąją jų dalį sudaro regionuose esančios arba kaimo bendruomenės⁶³. Įvairiais būdais pabandžius identifikuoti, kiek Lietuvoje esama kokių nors akivaizdesnių ar nuoseklesnių sąsajų su paveldu pastaraisiais metais turėjusių regionų (kaimų, miestelių ar nedidelių miestų) bendruomenių⁶⁴, tenka konstatuoti, kad tokių esama mažesnioji dalis, sakykime, ne mažiau kaip 10 proc., bet sunkiai perkopiant 20 proc. Taigi **didelė bendruomenių dalis susikuria ir veikia iš esmės visiškai apsieidamos be paveldo ir praeities naratyvų aktualizavimo**. Jų bendruomeniškumas sėkmingai remiasi kitais pamatais. Tas pats pasakytina ir apie miestelių bendruomenes: jeigu tokių bendruomenių savivokoje ir esama mūsų ieškomo **miestelietiško dėmens** (akcento, kad mes esame būtent miestelis, arba atsirėmimo į miesteliams būdingus reiškinius), jo **kilmė nebūtinai yra susijusi su socialia istorija ir jos, regis, labai parankiais ir laiko išbandytais instrumentais**. Taigi kalbama apie socialinius darinius, kurių egzistencijai nėra būtinas istorinis sąmoningumas. Tačiau tai nereiškia, kad be jo apskritai negali egzistuoti pats miestelietiško (ar miestelietiškos tapatybės) fenomenas, tik jis tampa dar sunkiau identifikuojamas ir apibūdinamas. Galbūt jis nebūtinai reiškiasi per akivaizdžias veiklas ar ženklus (šiuo atveju veiklas su paveldu ar paveldo sureikšminimą, aktualizavimą), kaip čia bandyta ieškoti. Ir galbūt jis labiau grindžiamas dabartimi, bet ne praeimi, kaip čia mėginta traktuoti, ir, kai naudotasi netinkama prieiga ir metodais, jo tiesiog nepavyko susekti ar užčiuopti. Lieka klausimas, ar už to, kai pabrėžiama, kad esama iš miestelio, ar išsiveidžiama, pavadinus kaimu ar kaimiečiu, slypi kažkas daugiau, ką būtų galima vadinti miestelietiško fenomenu.

62 Bendruomeninės ir savanoriškos veiklos Lietuvoje tyrimas, 2020, p. 4–5. Plg. Lietuvos vietos bendruomenių organizacijų sąjungai šiuo metu priklauso daugiau kaip 1 440 bendruomeninių organizacijų. „Lietuvos vietos bendruomenių organizacijų sąjunga“, in: *Lietuvos vietos bendruomenių organizacijų sąjunga* [: Facebook paskyra], 2025-09-03, prieiga: https://www.facebook.com/lvbos/?locale=lt_LT.

63 Pastarųjų metų duomenimis, Lietuvos kaimo bendruomenių sąjungai priklausė 1 190–1 346 organizacijos. „Sąjungos nariai“, in: *Lietuvos kaimo bendruomenių sąjunga*, prieiga: <https://lkbs.net/apie-mus/sajungos-nariai/>; *Bendruomeninės ir savanoriškos veiklos Lietuvoje tyrimas*, 2020, p. 4–5, prieiga: [http://www.3sektorius.lt/docs/BendruomeninėsirSavanoriškosVeiklosLietuvoje-tyrimas\(1\)_2020-12-04_10:44:47.pdf](http://www.3sektorius.lt/docs/BendruomeninėsirSavanoriškosVeiklosLietuvoje-tyrimas(1)_2020-12-04_10:44:47.pdf).

64 Šiuo tikslu buvo: (1) atliktos visų Kultūros paveldo departamento teritorinių skyrių, Aplinkos apsaugos departamento aplinkos apsaugos skyrių, nacionalinių ir regioninių parkų direktijų, savivaldybių paveldosaugos skyrių, savivaldybių kultūros skyrių, vietos veiklos grupių, kultūros centrų ir seniūnijų apklausos elektroniniu paštu; (2) nagrinėtos Kultūros paveldo departamento ir Valstybinės kultūros paveldo komisijos veiklos ir dokumentai, susiję su vietos bendruomenių problematika; (3) vykdyta paieška Google paieškų sistemoje pagal atitinkamus raktažodžius; (4) atlikta konkrečių pasirinktų savivaldybių bendruomenių veiklos analizė, pasitelkiant viešai prieinamą informaciją internete; (5) teirautasi pačių bendruomenių apie jų žinomus atvejus ir kt.

Tad kokie tie miesteliuose gyvenančių ir daugiau ar mažiau su paveldu sąveikaujančių bendruomenių horizontai? Tyrimui pasitelkta apie 20 minėto projekto metu atliktų interviu su esamų ir buvusių (dabar jau kaimais oficialiai vadinamų) miestelių bendruomenių atstovais (atlikti 2024–2025 m.) ir keli interviu su Kražių miestelio gyventojais – vietos senbuviais, kurių tėvai jau tarpukario metais gyveno miestelyje ar artimose jo apylinkėse (atlikti 2024 m.). Kontekstui ir apibendrinimams dar pasitelkta ir kita projekto medžiaga, apimant ir interviu su kaimų ir nedidelių miestų bendruomenėmis.

Jeigu kaip nors galima pamatuoti vietos tapatybės stiprumą (traktuojant, kad stipri yra ta tapatybė, kurios turėtojams būdingas pasididžiavimo esant iš tos vietos ir dėl to laikant save kažkuo ypatingu jausmas), **tai tas stiprumas yra priklausomas nuo išorinio vietos žinomumo**. Būtent išorinio, kai jau pati vietovė dėl kokių nors jos savybių yra žinoma, atpažįstama nacionaliniu ar šalies mastu arba bent jau turima sąsajų su žymesnėmis asmenybėmis, įvykiais ar reiškiniais ir galima pasitelkti jų šlovę ar žinomumą, nors pati vietovė ir nebūtų tokia žinoma ar dar tokia nėra tapusi. Šiuos du atvejus galima iliustruoti posakiais: pirmu atveju – „Visi žino mūsų miestelį“, antru – „Ar jūs žinote, kad iš mūsų miestelio yra kilęs...“ Ir ši tendencija būdinga įvairioms vietovėms, ne vien miesteliams. Kražiai „visų“ žinomi dėl Kražių skerdynių, Kuršėnai – dėl Kuršėnų vyniotinio, Grabijolai (Elektrėnų sav.) – kaip gražiausias Lietuvos kaimas ir pan. Nors tas „visi“ ar „visoje šalyje“ yra sąlyginis, visgi jis turi būti pasireiškęs koku nors būdu: vietovė atitinkamai yra minima ir pristatoma šalies medijose, dėl šių vietovės įžymių užklysta ar užplūsta turistai ir pan. Jeigu vien tik pati bendruomenė mano tą vietovę esant kažkuo ypatingą, to nepakanka: jei greta nėra pripažinimo iš išorės, tokie vidinės kilmės pasididžiavimai netrunka išblėsti. Ir priešingai, **išorinis pripažinimas stiprina vietos bendruomenės ir tapatybes**.

Tačiau visa tai nereiškia, kad būtent fizinės ar faktinės vietovės ypatybės yra reikšmingas akstinas pačioms bendruomenėms atsirasti. Priešingai, šiuo atveju, ko gero, svarbesnį vaidmenį atlieka būtent aplinkos trūkumai ar su ja susiję iššūkiai, o ne jos privalumai ar įžymybės. **Susitelkimas būtent dėl vietovės ypatybių būdingesnis tokiam bendruomenių tipui kaip paveldo bendruomenės, tačiau šis veiksnys nėra tiek svarbus vietos bendruomenėms, kurios yra pagrindinis mūsų tyrimo objektas**. Šiuo atveju paveldo ir vietos bendruomenės laikomos dviem skirtingais bendruomenių tipais, kai **ne kiekviena vietos bendruomenė tampa ir paveldo bendruomene**, tiksliau, kai Lietuvoje tik retesniu atveju vietos bendruomenė tampa ir paveldą aktualizuojančia ar juo besirūpinančia bendruomene. Taip iš esmės sugrįžome prie to, kas jau kalbėta apie bendruomenės ir paveldą, tik

šiuo atveju paveldo dėmenį išplečiame iki aplinkos ir žinomumo veiksnių. Vietos bendruomenės (kaip juridinis vienetas) paprastai susikuria dėl vidinių iššūkių. 2002–2004 m. vietos bendruomenių steigimosi Lietuvoje buvo metas, o ir dabar joms besisteigiant, atsirandantiems bendruomeniniams dariniams paprastai rūpi ne tai, kaip čia mes atrodo išorei, bet visų pirma vietos problemų sprendimas, tokių kaip infrastruktūra, aplinkos sutvarkymas ar socialiniai klausimai, t. y. minėti aplinkos trūkumai. **Išorinis žinomumas stiprina vidinį vietos bendruomenės pasididžiavimo jausmą ar savigarbą, o per tai ir sukuria tvirtesnius vietos tapatybės pamatus, bet nepakeičia vidinių bendruomenės formavimosi ar gyvavimo mechanizmų, kurie kyla iš kitų reiškinių.**

Kražiai yra geras pavyzdys, kai stipresnį ar ryškesnį vietos savigarbos (tapatybės) jausmą turi būtent tų vietovių gyventojai, kur pati vietovė yra tapusi įžymybe – žinoma ir atpažįstama platesnėje erdvėje nei tik pats miestelis ir jo apylinkės.

[...] kai važiauvau laikyti stojamųjų į [Vilniaus] universitetą, kai laikiau vokiečių egzaminą stojamąjį, tai ten dėstytojas manęs paklausė apie Kražius, kuo tie Kražiai įdomūs. Tai aš labai kukliai kažką pasakiau, o jis... vos ne išbarė mane! Kad tie Kražiai ir tokie, ir tokie, ir dar kitokie. Tai aš nuo to karto dabar sakau, kad Kražiai yra didmiestis [juokiasi]. Dabar Kražiai didmiestis ir, priedo, žinau iš gamtininko Ričardo Kazlausko [...], kad gražiausia Žemaitijos vieta yra Kražiai. [...] Taip kad, mergaitės, žinokit [kreipiasi į interviu dalyvaujančias Kražių gimnazijos mokines], esat iš gražiausios vietos ir pačios esat gražiausios. Čia jau išvada.⁶⁵

[...] sako, visur yra specifiniai žmonės, bet kiek teko visur pagyventi, tai Kražiuose jie labai specifiniai, labai kražiški kražiškiai yra.⁶⁶

[Klausimas: koks paveldas yra aktualiausias kražiškiams, jų savivokai, tapatybei?] Turbūt daugiausiai [...] ta tapatybė „aš iš Kražių“, ta prasme, jau pats vardas, kaip Kražiai.⁶⁷

Buvimas kražiškiu – tai ypatingas vietos senbuvių jausmas, kuriam pagrindą veikiausiai padėjo miestelio išgarsėjimas dėl 1893 m. įvykių, vadinamųjų Kražių skerdynių. Pagarsėta jau netrukus po pačių skerdynių, kai Kražiai atsidūrė pasaulio dėmesio centre, ir tarpukario metais, kai „Nepriklausomybės praradimo išva-

65 Interviu su Terese Veidaite, atliko Elena Mikniūtė, Rokas Stuogis *et al.*, 2024-06-27, transkribavo Elena Mikniūtė, in: Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto (toliau – VU IF) rinkinys.

66 Interviu su Lina Mikalajūnaite, atliko Salvijus Kulevičius, 2025-01-29, transkribavo programa *Tilde Transcribe*, tikrino Rugilė Strazdaitė, in: VU IF rinkinys.

67 *Ibid.*

karėse Kražių skerdynių vaizdinys buvo įsitvirtinęs lietuvių atminties kultūroje kaip kovos už laisvę simbolis ir vienas raiškiausių tautinio atgimimo istorijos liudijimų⁶⁸. Šis jausmas galimai tapo perduodamas per kražiškių kartas arba lengvai atgaivinamas išorinių priminimų, o vėliau dar stiprintas ir pasakojimų apie Kražių kolegiją kaip „vieną svarbiausių švietimo ir jėzuitų mokslo centrų Lietuvoje“ ir kt.

Tokia šio jausmo ar tapatybės genezė. Ir nors jo atsiradimas ir periodinis patvirtinimas remiasi istoriniais įvykiais ir paveldu (miestelyje išliko ryškių skerdynės ir jėzuitų kolegiją menančių ženklų), o išorinė akis Kražius dažniausiai mato ir vertina būtent per šias istorijas ir paveldą, pats jausmas yra grįstas visai kitu akcentu ir matu – kilme. *Būti kražiškiu* reiškia būti gimusiam Kražiuose. Vietos senbuvų (šiuo atveju kaip grupę juos skiriant nuo kitos bendruomeninės grupės – juridinį statusą turinčios bendruomenės-asociacijos) traktavimu teisėtai vadintis kražiškiu gali tik tas, kas yra gimęs Kražiuose. Tokie yra jų tapatybės ar bent jau suvokimo, kas yra savi ir kaip tai verifikuoti, pagrindai.

Nes aš esu kražiškis, o tu atėjai gyventi į Kražius. Čia labai tas yra Kražiuose, nes visi, kuris nėra čia gimęs, tas yra atėjūnas.⁶⁹

Taip save apibrėžia miestelio senbuviai. O asociacijos Kražių bendruomenė, kurioje veikia ir *atėjūnai*, egzistavimas grindžiamas veikiau bendrais interesais ir veiklomis, nei bendra tapatybe ar bendru jausmu.

[Klausimas: kas telkia bendruomenę?] Aš manau, kad bendras interesas. Ta prasme, jeigu tai yra dalykas, kuris yra, reiškinys, veiksmas ar kažkoks kažko padarymas, kas yra aktualu daugumai, tai bus paveikęs dalykas. Jeigu yra tai aktualu dviems žmonėms – tai bus nepavykę. [...] bendruomenėje tada iškyla klausimas, o kas tas būtų bendras, kas juos suvienytų? Tai galbūt medelius sodinti, galbūt tas pačias šiukšles rinkti ar galų gale bent jau parašą padėti, kad žinotų, kad aš prisidėjau prie to, kad vat čia kažką kažkas padarė.⁷⁰

Tai mes kažkaip ir orientuojamės į tai, kad bendruomenės ta veikla būtų daugiau susijusi su pačiu miesteliu, su infrastruktūra, su socialiniais visokiais faktoriais. [...] bendruomenė į jį turi daugiau žiūrėti į pačią gyvenvietę, į gyventojus, į kažkokias veiklas, kas sietų, kas padėtų gerinti gyvenamą aplinką.⁷¹

68 D. Mačiulis, 2013, p. 28–31, 42 ir kt.

69 Interviu su Lina Mikalajūnaite...

70 *Ibid.*

71 *Ibid.*

Šiandien ir Kulių (Plungės r.) ar Pumpėnų (Pasvalio r.) miesteliai gali būti priskiriami prie pagarsėjusių⁷². Pagarsėjant neapsieita be paveldo – XVII ar XVIII a. klebonijos statinio Kuliuose ir XX a. 3 deš. pastatyto vėjo malūno Pumpėnuose. Minėta, kad įvairiose teorijose ir koncepcijose kalbant apie paveldo vaidmenį įsitvirtinusi nuostata, kad paveldas kaip simbolinis ar atminties darinys kone savaime telkia bendruomenes ir kuria jų tapatybes. Nors vietos bendruomenių atveju gal ir nevysiškai taip yra. Klebonijos pastatas ir vėjo malūnas neabejotinai buvo lokalių atminčių akiratyje, tik pirmasis daugiau kaip „Baltasis namas“, kur sovietmečiu veikė valgykla ir baras, o vėliau tapo įdomesne erdve bendruomenės renginiams, antrasis – kaip vieta, kur dar XX a. 6 deš. buvo galima susimalti miltų, o XX a. 10 deš. šurmuliavo kavinė. Atsimintos veikiau kaip aktualias funkcijas turėjusios ar vaikystės vietos, o ne išskirtiniai ženklai ar paveldas⁷³.

Tai kadangi ta [Pumpėnų vėjo malūno] istorija tapo tokia nacionaline, tai pradėjo į mus tikrai kreiptis ir buvę savininkai, ir giminaičiai, ir žmonės, kuriems tas malūnas kažką reiškė. Ir va čia, žinot, malūnas gal irgi yra toks dėkingas objektas tokiom iniciatyvoms, nes buvo begalės žmonių, kurie prisimena save kaip vaikus su savo tėvais, su savo seneliais, į malūną atvežusiais [grūdus], kaip juos kėlė kartu su maišu, kaip jie tiesiogiai turėjo per savo gyvenimą, per savo vaikystę (kas yra labai gražu, toks sentimentalus gyvenimo etapas) prisiliesti prie to objekto. [...] Ir tikrai va tų tokių istorijų, vieni sako: aš visada, sako, kai važiuodavau į kaimą Pasvalio rajone, man sakydavo, kai jau pamatysi Pumpėnų malūną, eik prie durų autobuso. Na visi turėjo kažkokią tai savo istoriją ir tos istorijos buvo labai skirtingos. Bet jie kažkokia forma vis tiek buvo paliesti malūno kaip tokio objekto [...]. Iš tikrųjų netikėjau, kad tiek daug žmonių turi kažkokį tą savo asmeninį ryšį su malūnu.⁷⁴

Pastaraisiais metais viešojoje erdvėje šie objektai yra pateikiami kaip paveldas, o šią traktuotę perėmė ir vietos bendruomenės. Visgi minėti **pagarsėjimai susiję ne tiesiogiai su pačiu paveldu ar jo reikšme, bet veiksmiais, kuriuos bendruomenės atliko su tuo paveldu**. Nors nuopelnus už pastangas ir rezultatus pelnytai tenka atiduoti pačioms vietos bendruomenėms ar jų lyderiams, vis dėlto į juos kaip

72 Žr. publikacijas pagal raktažodžius: Kulių atveju – Kultūros virenė ir Sofijos festivalis; Pumpėnų – Pumpėnų vėjo malūnas ir Pumpėnų festivalis.

73 Interviu su Agne Alčauskiene (Plungės rajono Kulių krašto bendruomenė „Alantas“), atliko Salvijus Kulevičius, 2025-02-07, transkribavo programa *Tilde Transcribe*, tikrino Rugilė Strazdaitė, in: VU IF rinkinys.

74 Interviu su Arminu Vareika (Pumpėnų bendruomenė), atliko Salvijus Kulevičius ir Ingrida Kelpšienė, 2025-02-10, transkribavo programa *Tilde Transcribe*, tikrino Rugilė Strazdaitė, in: VU IF rinkinys.

paveldą buvo atsigręžta nemenka dalimi dėl išorinių ar sąlyginai išorinių veiksnių: Kuliuose – apie 2017 m. čia atsikėlusią gyventi aktorius, režisierius Valentino Masalskio ir kūrybinių industrijų specialistės Raimondos Masalskienės dėka, kai pastaroji ėmėsi iniciatyvos parengti paraišką klebonijos statinio sutvarkymo ir pritaikymo projektui (projektas vykdytas 2021–2024 m.)⁷⁵; Pumpėnuose – Vilniuje sėkmingą karjerą kuriančio ir išskirtinių gebėjimų ir kompetencijų kapitalą sukaupusio pumpėniškio Armino Vareikos iniciatyva, šiam su bendraminčiais nusprendus atgaivinti istorinį vėjo malūną (projektas vykdytas apie 2020–2024 m.)⁷⁶. Ko nors tvarkymo ar sukūrimo projektai yra įprasti vietos bendruomenėms, tačiau kai tai atliekama su paveldu, ko gero, būtent dėl tokių atvejų – bendruomenių ir paveldo sąlyčio – retumo jie susilaukia didesnio išorinio dėmesio (juk sutvarkytu paplūdimiu ar naujai įrengta vaikų žaidimų ar treniruoklių aikšte Lietuvos nebustebinsi). Kita vertus, paveldo erdvėse vėlgi prireikia sugalvoti originalesnių ar įvairesnių veiklų, kas irgi traukia dėmesį. Pagaussėjus dėmesiui ir pati bendruomenė jaučiasi ypatingesnė. Taigi **patys veiksmai su paveldu ir tų veiksmų rezultatai bei bendruomenių veiksmų su paveldu retumas (tam tikra egzotika), o ne pats paveldas yra tikrosios priežastys, vedančios prie minimų ir geidžiamų pasekmių**. Šiuo atveju paveldą pakeitus kitos prigimties objektais ar reiškinais galimai būtų pasiekiami panašūs rezultatai ir tai rodo paveldą šiuose reikaluose esant veikiausiai atsitiktinį arba vieną iš galimybių, nei kuo nors išskirtinį ar ypatingą. Kulius ir Pumpėnus greta minėtų paveldo projektų ne mažiau garsina Sofijos festivalis Kuliuose ir Pumpėnų festivalis, kaip ir Kražių atveju – nuo 2006 m. organizuojamas Kražių festivalis. Šie konkretesni atvejai iliustruoja jau anksčiau išsakytą tezė – nei tradicinių, nei naujųjų juridinių vietos bendruomenių atveju paveldas nėra aki-vaizdus jų egzistencijos ar dienotvarkės veiksnys, net kai kalbama apie tapatybę ir bendrumo jausmą.

75 Žr. [Pranešimas spaudai], „Valentinas Masalskis su bendraminčiais rengiasi ypatingoms įkurtuvėms Kulių miestelyje“, in: *Lrytas*, 2023-05-14, prieiga: <https://www.lrytas.lt/kultura/meno-pulsas/2023/05/14/news/valentinas-masalskis-su-bendraminciais-rengiasi-ypatingoms-ikurtuvems-kuliu-miestelyje-27044421>; „Kuliuose kultūra besirūpinantys Masalskiai: čia norime būti palaidoti“, in: *Lrt.lt*, 2025-08-16, prieiga: <https://archyvai.lrt.lt/naujienos/kultura/12/2605664/kuliuose-kultura-besirupinantys-masalskiai-cia-norime-buti-palaidoti>.

76 Žr. Jurgita Lieponė, „Arminas iš Pumpėnų – apie norą pabėgti iš kaimo ir netikėtą sugrįžimą atgal: „Tam reikėjo laiko“, in: *15min*, 2024-01-21, prieiga: <https://www.15min.lt/naujiena/aktualu/lietuva/arminas-is-pumpenu-paklausiau-saves-ar-pajudinau-bent-pirsta-kad-cia-butu-geriau-56-2177592>.

3.2. Šiltasis ir šaltasis paveldas. Bendruomenių atminties vietų paveldo koncepcija

Ar visgi paveldas taip ir neturi akivaizdesnės reikšmės individualiai ar kolektyvinei vietos žmonių atminčiai ir savivokai? Kaip liudija Pumpėnų vėjo malūno pavyzdys – pojūčio esama. Tačiau šioje aplinkoje pats paveldas turi kitokį pavidalą, besiskiriantį nuo oficialios paveldosaugos sistemos ir klasikinių paveldo teorijų traktuotųjų. Ir tinkamesnė čia būtų ne paveldo, o *atminties vietos* kategorija⁷⁷. Visų pirma, vietos bendruomenėms ekspertų išskirtasis ir oficialusis paveldas (paveldas iš oficialiųjų paveldo sąrašų) paprastai nėra savaime aiškus, vertingas ar aktualus. Ir ne dėl to, kad jis būtų svetimas. Įprastą paveldo kategorizavimą į *savą* ir *svetimą* šiuo atveju tikslinga keisti į *šilto* ir *šalto* paveldo kategorijas. Vietos žmonės yra ne tik vietos bendruomenių, bet ir jas apimančios tautinės bendruomenės nariai ir dėl to tautos patikėtų ekspertų išskirtas paveldas natūraliai ar nekvestionuojant priimamas kaip savas paveldas arba priimamas kaip savas tiek, kiek priimtinos yra tautinės bendruomenės deklaracijos. Tačiau, atliekant šiuos du kai kada susipinančius, o kai kada atskirus vaidmenis – vietos ir tautinį, – kasdienybė ir santykiai visgi dažniau atsiremia į vietos konstruktus, taip labiau įprasminas ir paveikis tampa jų pačių vietos paveldas. Būtent vietos, nes **tai yra kasdienybės ar nesenos praeities (esamos ar tėvų kartos) paveldas, kuris užpildomas būtent asmeniniais ar šeimos pasakojimais ir patirtimis**. Ir šios asmeninės vietos paveldo atmintys yra bendros vietos senbuvų bendruomenei, bet nežinomos, nesuprantamos ar atrodančios nereikšmingos išorai. Ir vietos paveldas niekada nėra tik sąrašinis ar statistinis (kaip būna su oficialiuoju paveldu). Priešingai, **jis visada yra aktualus ir prasmingas (šiltas) ir dėl to atlieka atminties vietų vaidmenį**. Dar viena šio paveldo tipo savybė, skirtingai nuo „tautos paveldo“, kuriuo siekiama garsintis, per paveldą parodant tautos unikalumą, išskirtinumą, kultūringumą ar pan., ar „paveldo produktų“, kai garsinamasi dėl lankytojų pritraukimo“, – „vie-

77 Atminties vieta (pranc. *lieu de mémoire*, angl. *realms of memory, site of memory*) – „tai bet koks reikšmingas materialus ar nematerialus objektas, kuris dėl žmogaus valios ar bėgant laikui tapo simboliniu kokios nors bendruomenės [...] atminties paveldo elementu“. Šios vietos gali būti istoriniai reliktai („natūralios“) ir šiandien sukurtos („dirbtinės“), „paprastos“ vienareikšmės ir konfliktiškos daugiaprasmės, labai konkrečios ir gana abstrakčios ir visos jos pasireiškia trimis pavidalais – materialiu, simboliniu ir funkcinu. Kai kalbama apie jų materialumą, tai omenyje turima, kad tos „vietos“, kurios yra nematerialios prigimties, yra materializuojamos ceremonijomis, istorijos vadovėliais, meno kūriniiais ir kt. Taip ar panašiai jas apibrėžė Pierre'as Nora. Ir nors Nora iš esmės jas siejo su nacija ir nacionaline atmintimi, koncepcija paranki taikant ir kitos prigimties bendruomenėms bei jų atminties vietoms. P. Nora, 1996, p. XVII; P. Nora, 1989, p. 18–19.

tos paveldas“, atlikdamas tokią pat svarbią bendruomenės saito funkciją kaip ir „tautos paveldas“, **laikomas svarbiu tik sau patiems, nekybant poreikiui apie jį garsiai kalbėti ir piršti kitiems**. Jis apipintas savotiško intymumo ar uždaro sakralumo aura. Bendruomenės santykis su formalioju ar oficialioju paveldu dažnai ir tėra šaltai formalus: apie jį žinoma, paklausus jis įvardijamas kaip paveldas, minimas ar pateikiamas kaip lankytinas. Jis „prisijaukinamas“ ir tampa „šiltesnis“ tik per projektines veiklas (kai pajuntamas išorės susidomėjimas tokia pavelde vykdomomis veiklomis), jį naudojant kaip bendruomenės renginių vietą (naudojant ne dėl to, kad tai paveldas, o kad tiesiog renginiams patogi ar savo aplinka patraukli vieta, ir tik kaip antriniam akcentui iškylant, kad tai dar ir paveldas) ir pan. Taip nutiko su minėtu „Baltuoju namu“ Kuliuose, kuris po „didžiojo“ projekto virto bendruomenės epicentru „Kultūros virene“, ar piliakalniu Alsėdžiuose, kurio prieigos atliko ir atlieka miestelio gyventojų „rekreacinės zonos“ (susiejimų, poilsio ir vasaros švenčių vietos) funkciją, kas tapo viena iš paskatų bendruomenei imtis jo sutvarkymo projekto⁷⁸.

Taigi šio bendruomenių paveldo kriterijai ir požymiai skiriasi nuo tipinių ar ekspertinių paveldo sampratų, todėl jis dažnai būna sunkiai atpažįstamas ar primamas išorėje. Šis paveldas dažniausiai nėra patekęs į jokių oficialius sąrašus. O pačiai bendruomenei jis atrodo tiek savaime suprantamas, kad paprastai nesuvokiamas ar neįvardijamas kaip kažkas reikšmingo. Jis lieka nematomas. Tačiau **kai kyla grėsmė jo egzistencijai, bendruomenė pamato ar suvokia jį esant apleistą ar nykstantį, kyla labai nuoširdus susirūpinimo šiuo paveldu jausmas, kuris gali būti įvardytas kaip „skausmas“**. Tarsi būtų prarandama dalis paties savęs. Būtent toks pajutimas ar požymis geriausiai padeda identifikuoti bendruomenių (senbuvių) atminties vietų paveldą. Deja, šis nerimas gali ir likti tik nerimu, bendruomenei nesiimant aktyvesnių išsaugojimo ar puoselėjimo veiksmų. Taip dažnai ir nutinka. Ir tai galima aiškinti tiek paprasčiausia kompetencijų ar išteklių stoka, tiek pasidavimu autorizuoto paveldo diskurso galiai⁷⁹, kai nedrįstama įsivardyti, kad tai yra svarbu ar yra paveldas, nes ekspertai ir kiti to nelaiko paveldu, tiek sąmoningumo, kad už tai, kas svarbu, galima ir kovoti, stoka.

78 Interviu su Žydrūnu Purauskiu (Plungės rajono Alsėdžių seniūnijos bendruomenė), atliko Salvijus Kulevičius, 2025-02-07, transkribavo programa *Tilde Transcribe*, tikrino Rugilė Strazdaitė, in: VU IF rinkinys.

79 Autorizuoto (arba sankcionuoto) paveldo diskursas (angl. *authorised heritage*) apibūdina dominuojantį, valstybės institucijų kontroliuojamą ir palaikomą požiūrį į paveldą ir kartu galios santykius grindžiamą paveldo interpretavimą ir valdymą. L. Smith, 2006.

[Klausimas: koks paveldas aktualus bendruomenei?] Mūsų paveldas yra platus labai. Nes šitas pastatas „Baltasis namas“ įeina į kompleksą. Tai va visas kompleksas yra bažnyčia, [...] tvora griūvanti, kuri labai visiems yra aktuali ir labai skauda, [...] raudonas pastatas, čia klebonija buvusi senoji, ir visas parkas [...]. Tai čia buvo vienas toksai didžiulis ansamblis. Tai jisai ir turbūt labiausiai skauda žmonėms, ypač ypač bažnyčia. Čia vyresniems, nors ir jauniems, aš galvoju. Tiesiog norisi, kad jisai išliktų ir kad nebūtų tokios apgailėtinos būklės, kaip yra dabar, ypač mūsų bažnyčios tvora. O visi kiti, tai nežinau, kai va pradeda tvarkytis, tai labai džiaugiasi.⁸⁰

Tad kas yra tas bendruomenių atminties vietų paveldas? Tai gali būti gal apie 1950-uosius „tarybinių laikų statyta mokyklėlė“. Būtent noras išsaugoti tokį „vos ne griūvantį“ statinį tapo akstiniu 2006 m. įsikurti Šarnelės kaimo bendruomenei, paprašyti šias patalpas suteikti bendruomenės panaudai, o vėliau LEADER programos ir vietos ūkininko paramos lėšomis jį renovuoti (būta dar ir kito akstino – noro, kad šios patalpos nebūtų perduotos rehabilitacijos įstaigai). Ilgainiui Šarnelės kaimo bendruomenė išsiskyrė itin aktyvia veikla puoselėjant ir kitus, bet jau ir nacionaliniam (autorizuotam) paveldo diskursui priimtinus ir suprantamus vietos atminties ir istorinius žymenis: poeto Vytauto Mačernio kapą, žydų gelbėtojų istorijas, bajorų dvarelį palikimą, Šarnelės piliakalnį ir kt.⁸¹

[...] vietiniai šarneliškiai, kurie mokėsi, jiems be galo svarbu buvo. Tai buvo ir kultūros židinys toje mokyklėlėje, ir mes jo nenorėjome paleisti.⁸²

Tai gali būti ir „medžiotojų namelis“, vietos girininko iniciatyva pastatytas sovietmečiu Gelgaudiškio dvaro parke „vyriškiems pokalbiams“ ir iš tiesų mažai ką bendro teturėjęs su medžiotojais. Gelgaudiškio bendruomenės centras „Atgaiva“, anksčiau pastangas dėjęs Gelgaudiškio dvaro paveldui puoselėti, o šiandien susitelkęs į „visiškai apleistą“ ir gal ne itin išvaizdų namelį, tikisi, kad jis bus perduotas bendruomenei, sutvarkytas ir „taps kažkada paveldu“. O to belaukiant jis yra tapęs bendruomenės veiklų vieta⁸³.

[...] čia turbūt šneka apie mūsų paveldą. Suprantat, o kas po mūsų? Tai kažkaip labai tikiuosi, kad pavyks tą namelį mum [gauti bendruomenės poreikiams], nes toks būtų

80 Interviu su Agne Alčauskiene...

81 Interviu su Rima Jokubauskiene (Šarnelės kaimo bendruomenė), atliko Salvijus Kulevičius, 2025-02-07, transkribavo programa *Tilde Transcribe*, tikrino Rugilė Strazdaitė, in: VU IF rinkinys.

82 *Ibid.*

83 Interviu su Ilona Šefleriene (Gelgaudiškio bendruomenės centras „Atgaiva“), atliko Salvijus Kulevičius, 2025-06-19, transkribavo programa *Tilde Transcribe*, tikrino Rugilė Strazdaitė, in: VU IF rinkinys.

mūsų projektas. [Namelis] jau dabar yra ir stogas nupuvęs, ir, žodžiu, jau ten tikrai reikalauja ir investicijų, ir visko. Tai bendruomenė tikrai, jeigu jau mum pavyks ir mes jį gausim, tai bendruomenė tikrai darys viską, kad liktų mūsų paveldas kažkoks po mūsų, kad tas namelis liktų mūsų. Tai ir ar jis ten sovietmečiu statytas, suprantat, tuo metu irgi gyveno žmonės ir jie statė. Ir nurašyt viską na gi negalima. Tai ir tas namelis pastatytas irgi girininko, kuris buvo begalinis entuziastas.⁸⁴

Nors Kulių krašto bendruomenė „Alantas“ pastaruoju metu garsėja „Baltuoju namu“ / „Kultūros virene“, greta tokio sudėtingo, ryškaus ir išorinių pozityvių atgarsių susilaukiančio projekto visgi bendruomenei yra aktualu ir labai „skauda“ dėl griūvančios bažnyčios šventoriaus tvoros ir „Raudonojo namo“ (buvusios klebonijos, kurioje vėliau buvo įsikūrusios įvairios vietos žmonėms aktualios įstaigos), laikomo miestelio „vizitine kortele“. Naujesnis ir skambesnis „Kultūros virenės“ projektas neužgožė to, kas įaugę, natūralu ir iš tiesų aktualu bendruomenei⁸⁵.

Kražiuose irgi viskas, regis, galėtų būti nuskandinta didžiųjų istorijų ir didžiųjų projektų (Kražių skerdynės, Kražių kolegija, Kražių festivalis), tačiau bendruomenė kuriasi ir savas erdves su vietiniais atminties klodais. Taip miestelyje apleistame sode atsiranda „laisvalaikio erdvė jaunimui“.

[...] šitoj vietoj žydų kvartalas yra buvęs. Kai sudegė per Antrą pasaulinį karą, vėliau buvo užpilta žemė ir jau kolūkio laikais pasodintos obelys, padarytas sodas toks. Ir ten [...], kai būdavo Švento Roko atlydai, tai į tą sodą visi ir važiuodavo su arkliais papietaut, susirinkdavo žmonės ant dekiukų ten susėsti. Bet ta vieta buvo labai stipriai apleista [...]. Tai mes ją sutvarkėm, palikom tik tris obelis.⁸⁶

Susipinant akademiniams, nacionaliniams ir vietos naratyvams gimsta gerkai įvairesnis, kartu ir sudėtingesnis bei prieštaringesnis atminčių kraštovaizdis. Taip Leipalingyje informacinėmis lentelėmis pažymėjus miestelio istorines vietas, greta pradeda tarpti du pasakojimai, kurių kaimynystė būtų sunkiai įsivaizduojama kitomis aplinkybėmis:

SAPIEGŲ DVARO VIETA

Pirmą kartą rašytiniuose šaltiniuose Leipalingio vardas minimas Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro 1503 m. privilegijoje. [...] Sapiegų dinastija Leipalingi

84 *Ibid.*

85 Interviu su Agne Alčauskiene...

86 Interviu su Lina Mikalajūnaite...

valdė iki 1742 m., 1742–1792 m. – vyskupas Ignas Jokūbas Masalskis. Archeologiniai radiniai leidžia manyti, kad Sapiegų dvaras stovėjo nuo čia į šiaurės vakarus ant stataus Seiros upės kranto.⁸⁷

LEIPALINGIO KULTŪROS NAMAI IR KOLŪKIO ADMINISTRACIJA

Leipalingio kultūros namai buvo įkurti tipišrame sovietmečio architektūros pastate (past. 1972). Kultūros namuose veikė 8 kolektyvai, iš kurių 3 buvo vaikų. „Lenino“ kolūkis veikė nuo 1949 m. Pirmasis administracijos pastatas buvo Turgaus aikštėje, Žūko name. Vėliau kolūkio administracija įsikėlė į Kultūros namų pastatą. 1968 m. kolūkis valdė 1 062 ha žemės.⁸⁸

Galima išgirsti priekaištų, kad regionuose europinių fondų investicijos buvo panaudotos Beverčių sovietinių ar panašių pastatų renovacijai ir pritaikymui, nors jos galėjo būti skirtos greta merdinčiam paveldui, tai palydint aiškinimais apie neūkiškumą, trumparegiškumą ar paveldosauginio sąmoningumo stoką. Bet tai gali būti aiškinama ir kitaip: tai, ką ekspertai išskyrė kaip paveldą, vietos kontekstuose nebūtinai yra paveldas – nėra susipynęs su vietos žmonių kasdienybe, atmintimis ir jiems svarbiais akcentais. Kas yra paveldas – mano jaunų dienų prisiminimais įprasminamas mokyklos pastatas ar archeologų ir istorikų žinojimu grindžiama kadaise buvusių didikų rūmų vieta? Ko gero, ir viena, ir kita. Tik **pirmasis vietos senbuviams yra jų pačių atminties vieta (*šiltasis paveldas*)**, o **antrasis gali prisidėti prie vietos žinomumo sklaidos** (kam paprastai gali būti netinkamas vietos bendruomenių atminčių paveldas), **stiprinti bendruomenės savigarbą, tapatybę, bet nebūtinai būti jai reikšmingas, suprantamas ar pajuntamas (*šaltasis paveldas*)**. Ir tada priekaištai dėl ne ten nukreiptų investicijų tampa nevisiškai teisingi, nes gal bendruomenės nėra linkusios eikvoti investicijų tam, kas joms pačioms nėra savaime suprantamas paveldas. Paveldas gali būti matomas ir pajuntamas skirtingai. Čia vėl galime grįžti prie akademinės ir socialios istorijos skirties, tik šiuo atveju **sociali istorija ne tik tikslingai ir kūrybingai naudojasi praeitimi, bet ir turi bei puoselėja vien jai aktualią praeitį ir jos ženklus**.

Ne visai teisinga būtų teigti, kad bendruomenėms **šiltas yra tik jos pačios išgyventas ar patirtas paveldas**. Esama bendruomenių, kurios mėgina prisijaukinti ir tolimesnės praeities bei žmonių, kurie nebuvo kaimynai ar pažįstami, palikimą. Kaimų bendruomenės „Viltija“ veiklos centre yra atsidūrę buvusio Paparčių (Kaišiadorių r.) dominikonų vienuolyno reliktai ir istorija⁸⁹. Jiezo bendruomenės

87 Tekstas iš informacinės lentelės Leipalingyje, Leipalingio g.

88 *Ibid.*

89 Interviu su Audrone Nėniškiene (Kaimų bendruomenė „Viltija“), atliko Salvijus Kulevičius ir

centro mėginta prisidėti prie didikų Pacų paveldo puoselėjimo ir aktualizavimo Jiezne⁹⁰. Kita vertus, tokios nebūdingos kryptys dažnu atveju yra nulemtos atskirų konkrečių bendruomenės narių, kuriems paveldas yra profesija arba tapęs asmenine aistra, suinteresuotumo ir iniciatyvumo. Ir tai gali būti lydimas nepritarimo ir kelių bendruomenių vienoje vietovėje atsiradimo. Paparčiuose greta jau gyvuojančios ir restauravimo institucijose dirbusios pirmininkės vadovaujamos „Viltijos“ 2017 m. įsikūrė ir Paparčių krašto bendruomenė, orientuota į „žemiškesnes“ veiklas bei verslumo projektus⁹¹.

3.3. Miestelietiško kaip kolektyvinės savivokos paieškos

Jeigu miestelietiško ieškotume būtent atminties kloduose, tai jį tikrai atrastume miestelių senbuvų *šeiminėse atmintyse*. Pasakojant šeimos istorijas ir nuklystant į tarpukarį, iškyla tokių momentų, kurie ir pačių pateikėjų traktuojami kaip miestelietiško ar bent jau kitoniško apraiška. Būdingiausi, ryškiausi iš jų – vertimasis amatais šeimoje ar jos aplinkoje, miestelių namų savitumai (įsimintos patalpos dirbtuvėms, prekybai), žydų kaimynystė ir pan.⁹² Ir visa tai būtų komunikacinė atmintis – tarpstanti nedidelėse grupėse, intymi ir neilgaamžė, netinkama kolektyvinių įvaizdžių, politikos (ideologijų) ar ekonomikos (produktų) laukams, bet ir nepretenduojanti į juos⁹³. Paskiros vienos vietovės šeiminės komunikacinės atmintys paprastai turi bendrą atminties žymenų, kurie jas padaro jau nebe indi-

Justina Poškienė, 2024-07-31, transkribavo programa *Tilde Transcribe*, tikrino Rugilė Strazdaitė, in: VU IF rinkinys.

90 Interviu su Irena Urbanavičiene (Jiežno bendruomenės centras), atliko Salvijus Kulevičius, 2025-01-28, transkribavo programa *Tilde Transcribe*, tikrino Rugilė Strazdaitė, in: VU IF rinkinys.

91 Interviu su Valentina Skorbuviene (Paparčių krašto bendruomenė), atliko Salvijus Kulevičius ir Justina Poškienė, 2024-07-31, transkribavo programa *Tilde Transcribe*, tikrino Rugilė Strazdaitė, in: VU IF rinkinys.

92 Pvz., Emilijos Gedvilaitės ir Emilijos Kvietkuvienės straipsnis „Tarpukario Kražiai pasakotojų atsiminimuose“, publikuotas šiame straipsnių rinkinyje.

93 Šeiminių atmintį ir *šiltąjį* paveldą geriau padeda suprasti *komunikacinės atminties* sąvoka. Ši Jano Assmanno suformuluota kategorija, kaip ją apibendrino ir perteikė Vasilijus Safronovas, žymi „atminties „registrą“, kuris susieja individą su jo artimiausia socialine aplinka, todėl komunikacinė atmintis dar vadinama socialine arba generacine atmintimi. [...] tai – maždaug trijų keturių vidutinių kartų (t. y. 80–100 metų) gyvenimo laikotarpiu besiformuojantys, tarpusavio komunikacija palaikomi atsiminimai, kurie nėra fiksuoti bei ritualizuoti [...]. Šie atsiminimai yra susiję su išgyventa patirtimi, perduodama iš kartos į kartą arba socialinės grupės ribose.“ Ji skiriama nuo *kultūrinės atminties*, kuri pasireiškia jau sukonstruotais vaizdiniais, o ne tiesiogiai ar artimųjų išgyventa patirtimi, ir perduodama daugiau specialiai tam skirtais instrumentais nei per tarpusavio komunikaciją. Žr. V. Safronovas, 2011, p. 45–48.

vidualiomis ar vienos šeimos, bet kolektyvinėmis bendruomeninėmis atmintimis. Šiame tyrime jas pavadino *senbuvų bendruomenėmis*, kurias reikėtų skirti nuo *oficialiųjų (registruotų) bendruomenių-asociacijų* (kai kuriais konkrečiais atvejais šios bendruomenės gali sutapti, būti vienas ir tas pats, bet gali būti ir skirties tarp jų, kai, pavyzdžiui, bendruomenėse-asociacijose įsitvirtina *atėjūnai*, kurie paprastai žino vietos istorijas ir svarbesnius atminties žymenis ir dažnai yra sugebėję empatiškai įsijausti į juos, visgi tai tėra išgirstos istorijos, bet ne jų pačių patyrimai ir išgyvenimai). Ir vienas iš tokių bendrų senbuvų atminties žymenų yra *šiltasis paveldas*. Jonas ir Petras turi savo individualias atmintis apie jaunystės metus mokykloje, bet ėjimas į vieną ir tą pačią mokyklą jas padaro ir bendromis atmintimis, o skirtingų atminčių susipynimas viename žymenyje mokyklą paverčia bendros atminties vieta. Jeigu tokie bendros atminties žymenys turėtų miestelietiškumo aspektą, būtų galima kalbėti ir apie kolektyvinę miestelietišką atmintį. O tai mūsų tyrimų ir lūkesčių atveju būtų įdomiausia ir aktualiausia tema. Deja, pavyzdžiai, kad akivaizdžiais bendruomenių atminties žymenimis būtų tapę turgus, karčiama, prekybiniai pastatai, valsčius ar kita, kas būdinga miesteliams, yra gana reti ar sąlyginiai, todėl laikytini veikiau išimtimis nei tendencija ar reiškiniu. Tai pasakytina tiek apie senbuvų bendruomenes, tiek ir apie bendruomenes-asociacijas.

Šiose miestelietiškumo kaip kolektyvinės savivokos ar tapatybės paieškose vis dar laikėmės nuostatos, kad savivokos reiškinys yra susijęs su atmintimi ir atitinkamai tą savivoką galima užčiuopti ir tyrinėti per atmintis. Nuostata kilo iš teorijų ir opinijos, kad atmintis ir paveldas yra nebejotinais svarbūs savivokai – yra jos pamatas ar bent jau labai svarbūs komponentai. Bet kaip jau pabrėžta anksčiau, bendruomeniškumas sėkmingai randasi, gyvuoja ir be tokio pamato. Deja, miestelietiškosios savivokos, kuri nėra susisaisčiusi su atmintimi ar atminties vietomis, laukai jau peržengia šio straipsnio autoriaus kompetencijas. Galima pasidalinti nebent įspūdžiais⁹⁴. O įspūdžiai tokie, kad nūdienos Lietuvoje **savivoka, kurią būtų galima įvardyti kaip specifiškai miestelietišką (t. y. arba būdingą išskirtinai miestelių gyventojams, arba kuri būtų „apie miestelius“ – susijusi su tuo ar grindžiama tuo, kas yra būdinga išskirtinai miesteliams)**, jeigu ir egzistuoja, nėra labai akivaizdi ar ryški. Išimtimi čia būtų minėtosios *šeiminės atmintys*, me-

94 Tyrimo (interviu), kuriuo remiasi ir šie pastebėjimai, metu bandyta ieškoti ir bendresnių miestelietiškumo apraiškų, nei grindžiamų tik atmintimi ar atminties vietomis. Visgi šis tyrimas turėjo savų rėmų ir kartu ribotumų. Viena, miestelių sociumas tyrime buvo redukuotas iki vieno lengviau identifikuojamo vieneto – oficialių (registruotų) bendruomenių arba bendruomenių-asociacijų. Ir čia omenyje reikia turėti, kad jos atstovauja visų pirma sau, o ne miestelio visumai. Antra, orientuotasi į tas bendruomenes, kurios turi akivaizdesnių sąveikų su paveldu.

nančios tarpukario miestelius. Kita vertus, miesteliai tebėra ypatingas darinys, išsiskiriantis savo aplinka, funkcijų ar infrastruktūros komplektu, gyvensena ar galų gale tik jiems taikomu oficialiu įvardijimu – „miestelis“. Ko gero, nereikia būti nei istoriku, nei urbanistu, kad pajustumei miestelio kompaktiškumą, kas jį skiria nuo miestų, ir kartu įcentrinimą (centro su tam tikrais akcentais turėjimą), o tai jau skiria jį nuo kaimo. Miestelyje esama ar į jį vykstama bažnyčios, seniūno, o kai kur dar gal ir mokyklos, ambulatorijos ar pašto „paslaugų“. Sekmadieniais miestelis vis dar gyvena bažnyčios ritmu. Jau vien tai miestelių gyventojus daro miestelėnais (*savaiminiais miestelėnais*), nepaisant, ar tai yra sąmoningai reflektuojama ir kaip reflektuojama. Galbūt atitinkamai galima kalbėti ir apie *savaiminę, natūralią* ar *neracionalizuotą tapatybę*.

Miestelių gyventojų paprastai žinoma ir įsivardijama, kad gyvenama ne kur kitur, bet būtent miestelyje. Paprastai menami ar žinomi ir tam tikri istoriniai miestelių ypatumai. Vieni iš dažniausiai išskiriamų istorinių miestelių atributų yra gyventojai žydai ir turgūs. Tačiau paprašius refleksijos apie savo miestelietišumą (paklausus, kodėl save laikote miestelėnais, kas yra miestelėnas) aiškėja, kad tokios problematikos ar perspektyvos bendruomenių strategijose ir dienotvarkėse nėra. Šie klausimai buvo skirti išsiaiškinti, ar miestelietiškas, be to, kad jis jau reiškiasi per šeimos atmintis ir savaimines tapatybes, turi ir kitų pavidalų (neturint iliuzijos, kad bendruomenės turėtų būti sąmoningai apmąščiusios ar konceptualizavusios patį miestelietišumą). Ir visgi...

Į klausimą apie miestelietišumą ne kartą atsakyta pagrindinės miestelių nūdienos problemos įvardijimu ir jos sprendimo vizijomis bei praktikomis. Ir tuo paliudijama, kad miestelis patiems miestelėnams yra ne simbolis, atmintis ar koks vaizdinys, bet visų pirma esamas ir gyvas darinys ir svarbiausia yra jo gyvasties užtikrinimas. Ir ši problema yra gyventojų mažėjimas. O sprendimas – pritraukti naujų gyventojų, jiems sukuriant patrauklią infrastruktūrą (kad būtų mokykla, kad būtų būstas „atvažiuok ir gyvenk“ ir pan.). Viena vertus, pati problema nėra vien tik miestelių, tačiau sprendimas pasiūlytas toks, koks gali gimti miestelių terpėje, atsiremiant į specifines istorines ir esamas miestelių funkcijas, – turėti ir kurti infrastruktūrą, kuri pritrauktų žmonių. Tik pritraukiamųjų arealas dabar išsiplėtęs ir nebėra parapijos, valsčiaus ar seniūnijos ribos. Kita vertus, bendruomenių-asociacijų Lietuvoje kūrimasis prasidėjo nuo noro susikurti sau patiems geresnę infrastruktūrą, tačiau dabar infrastruktūra yra nebe tik gerovė sau, bet ir tam tikra miestelių vizitinė kortelė, kuri apskritai turėtų (bent jau taip tikimasi) užtikrinti jų išlikimą ir ateitį. Taigi – miestelietiškas mąstymas ir miestelietiški sprendimai reikalingi ir tam, kad miesteliai kaip reiškinys neišnyktų. Žinoma, galima pretenzija,

kad naujakuriams pritraukti svarbu ne tik infrastruktūra, bet ir vaizdiniai ar įvaizdžiai, kur jau nebeapsieinama be pažaidimų paveldu, atminties ženklais ar vietos dvasia (būtent vietos savitumą ar dvasią akcentuoja ir patys *atėjūnai*, pasidomėjus jų atsikėlimo motyvais⁹⁵). Tačiau tai jau yra priemonių klausimas.

Pumpėnai yra mažų mažų mažiausiai miestelis ir tam yra keli faktoriai: tai, kad Pumpėnai yra šalia labai intensyvaus kelio, Pumpėnai yra šalia Panevėžio, šalia Pasvalio, Pumpėnai turi gimnaziją, turi bažnyčią, turi tris parduotuves, keturias net parduotuves, turi turgų. Turi tikrai daug tokių momentų, kurie dar leidžia laikytis. [...] Na vis tik tas pumpėniečių identitetas šiek tiek keičiasi, nes atsikrausto tikrai žmonės, kurie nieko bendro anksčiau su Pumpėnais nėra turėję, vien dėl to, kad tai yra gera strateginė vieta, šalia Panevėžio ar Pasvalio, yra komunikacijos, yra dujos, yra vandentiekis, yra nuotekos. Na tikrai tikrai kelia mus į tą miestelio statusą, nes kaimas vis tiek jau... Tikrai yra tų kaimų, kurie tikrai sparčiai nyksta.⁹⁶

Man atrodo, esminiai momentai, kurie lemia gal tų miestelių neišnykimą, nes jie tikrai eina link išnykimo tie miesteliai, tie kaimai, tai, kad būtų stipri bendruomenė, na kad tu jaustum, kad tai yra kažkas kitokio nei miestas, [...] yra kažkoks va tas bendruomeniškumas, tas [...] kažkoks yra paprastumas, nuoširdumas. Tada kitas dalykas yra ugdymo įstaiga. Tai mes irgi stengiamės kiek įmanoma ilgiau išlaikyti Pumpėnų gimnaziją, darželį, kad tau nereikėtų vežt to vaiko kažkur, kažkur tikrai toli. Tai čia tokie yra labai labai kertiniai momentai. Ir, aišku, vat tokia bendra infrastruktūra, tiek tos dujos, komunikacijos, asfaltas, istorija, materialusis paveldas, apie ką tas miestelis, kuo jis garsėja, [...] ar jis kažkuo patrauklus, traukia, ar jis turi kažkokių tokių vat fainų dalykų.⁹⁷

Faktas, kad mes norim išlikti. [...] Kas yra tokiems miesteliams šiandien svarbu – turėti vietoj viską: tai yra gimnazija, tai yra darželis, tai [...] ir kitos paslaugos šalia. Tai šiandien dienai mes pakolkas esam pilnavertis miestelis, kur kažkur mums nereikia važiuoti. Yra darželis, yra meno mokykla, yra gimnazija, yra ambulatorija, yra parduotuvės, [...] ir tuo labiau saugi aplinka vaikams. [...] Tai labai aktualu, labai. Na, ta prasme, mes kartais atsitraukdami nuo galimai... Šiandien dienai mums labai svarbi ir gatvių infrastruktūra ir ta pati aikštė taip yra suprojektuota, yra įamžinimo projektai, bet toks tai mūsų orientyras yra vis dėlto, kad šiai dienai mums svarbu išlaikyti gimnaziją ir tą statusą, kad esam miestelis su pilnu servisu.⁹⁸

95 Žr. Rugilės Strazdaitės straipsnį „Senbuviai, *atėjūnai* ir kultūros paveldas: Lietuvos vietos bendruomenių sąveikos ir konfliktai“, publikuotą šiame straipsnių rinkinyje.

96 Interviu su Arminu Vareika...

97 *Ibid.*

98 Interviu su Žydrūnu Purauskiu...

Išvados ir kas dar nepasakyta

Jeigu miestelietišumą traktuotume kaip tam tikrą ypatingumą, kurio neturi ar kuris nebūdingas kitiems dariniams, tarkime, miestams, kaimams ar bažnytkaimiams, tai jo egzistavimą Lietuvoje pagrindžia akademinė istorija arba bent jau ji sudaro prielaidas debatams apie tai. Miestelietišumą palaiko ir nūdienos Lietuvos teritorinė administracinė sistema bei atitinkama atmintis, leidžianti Lietuvoje egzistuoti miesteliams kaip atskirai gyvenviečių kategorijai ar tipui. Miestelietiškumui kelius atveria ir paveldo studijos, išskiriančios atskirą miestelių paveldo grupę ir bandančios identifikuoti jų savitumus. Tačiau visa tai tėra tik „popierinis“ arba formalusis miestelietiškas, kol jis neįgyja gyvesnio ir aktualesnio pavidalo per individų ar bendruomenių savivoką, tapatybes ir atmintis.

Šiandien galime atrasti miestelietišumą, kuris tarpsta Lietuvos miestelėnų šeiminėse atmintyse (komunikacinėje atmintyje) ir remiasi daugiausia tarpukario metų atmintimi. Visgi jeigu kalbėtume apie labiau akcentuotus, dar didesnes grupes apimančius miestelietiško pavidalus, be to, tokius pavidalus, kurie gyvuotų ne tik senbuvų, bet ir bendruomenių-asociacijų ar atėjūnų (naujakurių) grupėse, – čia iš esmės kalbama apie miestelietiškųjų atminties vietų egzistavimą – jie nėra tokie akivaizdūs ar lengvai identifikuojami. Nūdienos miestelėnų dažniau tapatinamasi su išraiškingesniu dvarų, malūnų, archeologiniu ar kitu paveldu nei kažkuo miestelietišku. Priežastys gali būti ir paties miestelietiškojo palikimo nepatrauklumas ar jo tikimas tik elementariam įveiklinimui. Suprantama, kad turgaus aikštė ar miestelėno gyvenamasis namas nublanksta prieš dvaro rūmus. Bet, ko gero, sunkiau būtų paaiškinti (arba iš to tenka daryti išvadą, kad miestelietiškosios savivokos visgi stokojama), kodėl nūdienos miestelių bendruomenės mieliau imasi kaimietiškojo nematerialiojo paveldo (dažniausiai kulinarinio) ir garsinasi per jį, užuot gaivinusios miestelietiškąjį nematerialųjį paveldą – amatus, kuriais verstasi kad ir tarpukaryje ir kurie ryškiai įstrigę vietos istorijose ir šeiminėse atmintyse.

Visgi miestelietiško kaip savivokos ir tapatybės nebūtinai turime ieškoti ir rasti jį su praeitimi siejamuose žymenyse. Patys miesteliai kaip tam tikra savita vietovė, aplinka ar terpė Lietuvoje tebėra gyvas reiškinys, tad galimai ir jų gyventojų savivoka bei tapatybė natūraliai yra miestelietiška, o joms kurti ar palaikyti nereikalingi jokie dirbtiniai konstruktai, pavyzdžiui, šiuolaikiniai pasakojimai apie praeitį, keliantys atmintis ir vaizdinius apie būtą miestelietišumą. Galbūt didesnių pastangų skyrimas ne miestelio praeities reprezentacijoms, o tam, kad miestelis ir toliau gyvuotų, t. y. gebėjimas matyti miesteliams kylančius iššūkius ir mėginimas juos spręsti pagal miestelių bendruomenių turimas galimybes, ir yra miestelietiškas – gyva, o ne tik paveldinė tradicija.

Bibliografija

- Baršauskas J. *et al.*, 1968 – J. Baršauskas, K. Čerbulėnas, A. Jankevičienė, J. Minkevičius, K. Šešelgis, *Lietuvių liaudies architektūra*, d. 2: *Miesto gyvenvietės, visuomeniniai pastatai, ūkiniai ir gamybiniai trobesiai, buvusių dvarų sodybos ir mažoji architektūra*, Vilnius: Mintis, 1968.
- Bendruomeninės ir savanoriškos veiklos Lietuvoje tyrimas*, 2020 – *Bendruomeninės ir savanoriškos veiklos Lietuvoje tyrimas*, atl. VŠĮ „Europos namai“, Vilnius, 2020, prieiga: [http://www.3sektorius.lt/docs/BendruomeninėsirsavanoriškosveiklosLietuvojetyrimas\(1\)_2020-12-04_10:44:47.pdf](http://www.3sektorius.lt/docs/BendruomeninėsirsavanoriškosveiklosLietuvojetyrimas(1)_2020-12-04_10:44:47.pdf).
- Drahovzal P., 2006 – Pavel Drahovzal, „Znovuzavedení titulu městys a navrácení statusu města historickým městům“, in: *Veřejná správa*, 2006, t. 31, příloha, s. I–VIII.
- Glemža J., 2019 – Jonas Glemža, „Lietuvos kultūros paminklų apskaitai 60 metų“, in: *Kultūros paminklai*, 2019, t. 23, p. 25–32.
- Glemža L., 2021 – Liudas Glemža, „Miestiečiai ir miestelėnai“, in: *Orbis Lituaniae*, Vilnius: Vilniaus universitetas, 2021, prieiga: <https://www.1dkistorija.lt/miestieciai-ir-miestelėnai/>.
- „Historická města a městyse“, 2006 – „Historická města a městyse“, in: *Deník veřejné správy*, 2006-07-25, prieiga: <https://www.dvs.cz/clanek.asp?id=6231795>.
- Karpavičienė J., 2025 – Jolanta Karpavičienė, „Miestelėnai“, in: *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, Vilnius: Lietuvių nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2025, prieiga: <https://www.vle.lt/straipsnis/miestelėnai/>.
- Karvelytė-Balbierienė V., 2014 – Vilma Karvelytė-Balbierienė, „Miestelių ir bažnytkaimių pastatai“, in: *Lietuvos architektūros istorija*, t. 4: *Lietuvos etninė architektūra nuo seniausių laikų iki 1918 m.*, sud. Dalė Puodžiukienė, Vilnius: Savastis, 2014, p. 165–225.
- Kiaupa Z., 2001 – Zigmantas Kiaupa, „Miestai“, in: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra. Tyrinėjimai ir vaizdai*, sud. Vytautas Ališauskas *et al.*, Vilnius: Aidai, 2001, p. 351–364.
- „Lietuvos miesteliai“, 1981 – „Lietuvos miesteliai“, in: *Lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, t. 7: *Lietuvos–Mordvių*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1981, p. 467–468.
- Lowenthal D., 1985 – David Lowenthal, *The Past is a Foreign Country*, Cambridge University Press, 1985.
- Lowenthal D., 1996 – David Lowenthal, *The Heritage Crusade and the Spoils of History*, Cambridge University Press, 1996.
- Lowenthal D., 2009 – David Lowenthal, „Paveldo klastojimas“, in: *Paveldosauga globaliajame pasaulyje*, sud. Rasa Čepaitienė, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2009, p. 281–304.
- Mačiulis D., 2013 – Dangiras Mačiulis, „Kražių skerdynės: nuo įvykio iki laisvės kovų simbolio“, in: *Acta humanitarica universitatis Saulensis*, 2013, t. 16: *Regionas laisvės kovose: istorija ir atmintis*, p. 25–47.
- „Market town“, 2025 – “Market town”, in: *Wikipedia. The Free Encyclopedia*, atnaujinta 2025-08-14, prieiga: https://en.wikipedia.org/wiki/Market_town.
- Matulevičius A. *et al.*, 2025 – Algirdas Matulevičius, Antanas Tyla, „Činšas“, in: *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, Vilnius: Lietuvių nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2025, prieiga: <https://www.vle.lt/straipsnis/cinsas/>.

- Meilus E., 1997 – Elmantas Meilus, *Žemaitijos kunigaikštystės miesteliai XVII amžiaus II pusėje – XVIII amžiuje (Raida, gyventojai, amatai, prekyba)*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 1997.
- „Miasteczko“, 2025 – „Miasteczko“, in: *Wikipedia. The Free Encyclopedia*, atnaujinta 2025-09-07, prieiga: <https://en.wikipedia.org/wiki/Miasteczko>.
- Miškinis A., 1991 – Algimantas Miškinis, *Lietuvos urbanistika: istorija, dabartis, ateitis*, Vilnius: Mintis, 1991.
- Morkūnas E. J., 2010 – Eligijus Juvencijus Morkūnas, „Lietuvos liaudies buities muziejus: miestelis“, in: *Gimtasai kraštas*, 2010, t. 3, p. 58–66.
- Nora P., 1989 – Pierre Nora, “Between Memory and History: *Les Lieux de Mémoire*”, in: *Representations*, 1989, no. 26, p. 7–24.
- Nora P., 1996 – Pierre Nora, “Preface to English Language Edition. From *Lieux de mémoire* to *Realms of Memory*”, in: *Realms of Memory: Rethinking the French Past*, vol. 1: *Conflicts and Divisions*, eds. Pierre Nora, Lawrence D. Kritzman, New York: Columbia University Press, 1996, p. XV–XXIV.
- Safronovas V., 2011 – Vasilijus Safronovas, „Kultūrinė atmintis ar atminimo kultūra? Kultūrinės atminties teorijos taikymo modernių laikų tyrimams problemos“, in: *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*, sud. Alvydas Nikžentaitis, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011, p. 39–64.
- Smith L., 2006 – Laurajane Smith, *Uses of Heritage*, Routledge, 2006.
- Smith L., 2022 – Laurajane Smith, “Heritage, the Power of the Past, and the Politics of (Mis) recognition”, in: *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 2022, vol. 52, p. 623–642.
- Tunbridge J. E. et al., 1995 – J. E. Tunbridge, G. J. Ashworth, *Dissonant Heritage: The Management of the Past as a Resource in Conflict*, John Wiley & Sons, 1995.
- Vietos dvasios beiėškant*, 2014 – *Vietos dvasios beiėškant*, sud. Rasa Čėpaitienė, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2014.
- Корчмина Е. et al., 2004–2017 – Е. С. Корчмина, Е. Н. Наседкин, „Подушная подать“, in: *Большая российская энциклопедия*, гл. ред. С. Л. Кравец, 2004–2017, prieiga: https://old.bigenc.ru/domestic_history/text/3150492.
- [Korchmina E. et al., 2004–2017 – Е. С. Korchmina, Е. Н. Nasedkin, „Podushnaya podat“, in: *Bol’shaya Rossijskaya enciklopediya*, gl. red. S. L. Kravec, 2004–2017, prieiga: https://old.bigenc.ru/domestic_history/text/3150492.]
- „Местечко“, 2025 – „Местечко“, in: *Википедия. Свободная энциклопедия*, atnaujinta 2025-07-17, prieiga: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Местечко>.
- [Mestechko, 2025 – „Mestechko“, in: *Vikipediya. Svobodnaya enciklopediya*, atnaujinta 2025-07-17, prieiga: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Mestechko>.]
- „Мещане“, 1938 – „Мещане“, in: *Большая советская энциклопедия*, т. 39: *Мерави-Момоты*, гл. ред. О. Ю. Шмидт, Москва: Советская энциклопедия, 1938, stulp. 308.
- [Meshchane, 1938 – „Meshchane“, in: *Bol’shaya Sovetskaya enciklopediya*, т. 39: *Meravi-Momoty*, gl. red. O. YU. Shmidt, Moskva: Sovetskaya enciklopediya, 1938, stulp. 308.]

- „Мѣщане“, 1916 – „Мѣщане“, in: *Новый энциклопедический словарь*, т. 27: *Молочница–Наручи*, [гл. ред. К. К. Арсеньев], Петроградъ: Издательское дѣло б. Брокгаузъ–Ефронъ, 1916, stulp. 679–680.
- [Meshchane, 1916 – „Meshchane“, in: *Novyj enciklopedicheskij slovar’*, t. 27: *Molochnica–Naruchi*, [gl. red. K. K. Arsenëv], Petrogad“: Izdatel’skoe delo b. Brokgauz–Efron, 1916, stulp. 679–680.]
- Раскин Д., 1992 – Д. И. Раскин, „Исторические реалии биографий Русских писателей XIX – нач. XX вв.“, in: *Русские писатели 1800–1917 г. Биографический словарь*, т. Г–К, гл. ред. П. А. Николаев, Москва: Большая российская энциклопедия, 1992, с. 595.
- [Raskin D., 1992 – D. I. Raskin, „Istoricheskie realii biografij Russkih pisatelej XIX – nach. NKN vv.“, in: *Russkie pisateli 1800–1917 g. Biograficheskij slovar’*, t. G–K, gl. red. P. A. Nikolaev, Moskva: Bol’shaya rossijskaya enciklopediya, 1992, s. 595.]
- Хиенкин Д., 1897 – Давид Исаакович Хиенкин, „Мѣстечки“, in: *Энциклопедический словарь*, т. 20: *Московский Университетъ–Наказанія исправительныя*, изд. Ф. А. Брокгаузъ, И. А. Ефронъ, С.-Петербургъ: Типо-Литографія И. А. Ефрона, 1897, с. 331–332.
- [Hienkin D., 1897 – David Isaakovich Hienkin, „Mestechki“, in: *Enciklopedicheskij slovar’*, t. 20: *Moskovskij Universitet–Nakazaniya ispravitel’nyya*, izd. F. A. Brokgauz, I. A. Efron, S.-Peterburg: Tipo-Litografiya I. A. Efrona, 1897, s. 331–332.]
- Шилкина В., 2004–2017 – В. В. Шилкина, „Мещанство“, in: *Большая российская энциклопедия*, гл. ред. С. Л. Кравец, 2004–2017, prieiga: https://old.bigenc.ru/domestic_history/text/2210900.
- [Shilkina V., 2004–2017 – V. V. Shilkina, „Meshchanstvo“, in: *Bol’shaya rossijskaya enciklopediya*, gl. red. S. L. Kravec, 2004–2017, prieiga: https://old.bigenc.ru/domestic_history/text/2210900.]